

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2709-247X (Print)
ISSN 2709-2488 (Online)

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ
İBTİDAİ TƏHSİL
ELMİ-METODİK JURNAL

2023, №1/242

JOURNAL of PRESCHOOL
and PRIMARY EDUCATION

Jurnalın indekslənməsi/ Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

Directory of
Research Journal
DRJI Indexing

CYBERLENINKA

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

CiteFactor
Academic Scientific Journals

calaméo

 idealonline

 Scilit

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

MƏKTƏBƏQƏDƏR və İBTİDAİ TƏHSİL

Elmi-metodik jurnal. 1970-ci ildən «Azərbaycan məktəbi» jurnalına əlavə kimi nəşr olunmağa başlayıb. Jurnal 2000-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik nəşri kimi fəaliyyətini davam etdirir. ISSN 2709-247X (Print) ISSN 2709-2488 (Online)

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 05 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Ədliyyə Nazirliyində «İbtidai məktəb və məktəb-qədər tərbiyə» adı ilə dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat şəhadətnaməsi № 544. 2009-cu ildə jurnalın adı dəyişilərək «Məktəbqədər və ibtidai təhsil» adlandırılmışdır (AR Ədliyyə Nazirliyinin 11/648 №-li, 20.05.2009-cu il tarixli məktubu).

«Məktəbqədər və ibtidai təhsil» jurnalı məktəbqədər və ibtidai təhsil sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, müasir dövrün tələblərinə uyğun milli və xarici təcrübəni praktik və nəzəri baxımdan əks etdirən araşdırma materiallarının nəşrini həyata keçirir. Jurnalda təlimin məzmununu, tərbiyəçi və müəllimlərin, psixoloq və defektoloqların pədaqoji təcrübəsini ümumiləşdirən məqalələrə yer verilir. Müasir təlim texnologiyalarının, pədaqoji innovasiyaların təbliği, ailə-məktəb, müəllim-şagird, tərbiyəçiuşaq münasibətlərinin pədaqoji-psixoloji aspektlərini əks etdirən yazıların dərci jurnalda daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc olunur. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-metodiki nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

PRESCHOOL and PRIMARY EDUCATION

Scientific and methodological journal. It has been published since 1970 as a supplement to the «Azerbaijan Journal of Educational Studies». The journal has been operating as the scientific-methodical publication of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan since 2000. ISSN 2709-247X (Print) ISSN 2709-2488 (Online)

The journal «Preschool and primary education» publishes scientific and theoretical articles in the field of preschool and primary education, research materials reflecting national and international experience from a practical and theoretical point of view in accordance with the modern requirements. The journal also publishes articles summarizing the content of training, the pedagogical experience of educators, teachers, psychologists and disability specialists. Promotion of modern learning technologies, pedagogical innovations and articles that reflect pedagogical and psychological aspects of family-school, teacher-student, educator-child relationships are always in the focus of the journal. Articles are published in Azerbaijani, Russian, English and Turkish languages. Articles that reflect the conflict of interests and have no scientific methodological purpose are not accepted. The journal is among the recommended scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
“Məktəbəqədər və ibtidai təhsil” jurnalı

Baş redaktor əvəzi
Böyükəğa Mikayıllı

Redaksiya heyəti

Aqşın Əliyev (Pekin Xarici Dillər Universiteti)
Arif Əsədov (Bakı şəhəri, 291 nömrəli Ekologiya liseyi)
Xəlida Musayeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İlqar Təlibov (S.C.Pişəvəri adına Humanitar Fənlər Təmayüllü Gimnaziya)
Kəlik Məmmədova (“Məktəbəqədər və ibtidai təhsil” jurnalı)
Laləzar Cəfərova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Müseyyib İlyasov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Natalya Naumova (Rusiya Federasiyası Samara Humanitar Akademiyası)
Səidə Əhmədova (BŞTİ, Təlimə Dəstək Mərkəzi)
Təranə Mirzəyeva (Göyçay şəhər, 3 nömrəli tam orta məktəb)
Tran Mai Uoc (Ho Chi Minh Bankçılıq Universiteti, Vyetnam)
Ülviyyə Mikayılova (ADA Universiteti)
Vəfa Məmmədova (155 nömrəli tam orta məktəb)

Redaksiya şurası

Aydın Əhmədov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Akif Abbasov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Asaf Zamanov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Bibixanım İbadova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Buket Akkoyunlu (Çankaya Universiteti, Türkiyə)
Cəlal Allahverdiyev (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
Doris Bühler-Niederberger (Wuppertal Universiteti, Almaniya)
Eve Eisenschmidt (Tallin Universiteti, Estoniya)
Elnur Nəsiyov (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
Elvin Rüstəmov (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
Esmira Ağayeva (İlyas Əfəndiyev adına Elitar Gimnaziya)
Ənvər Abbasov (Bakı Slavyan Universiteti)
Fərrux Rüstəmov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Hamlet İsaخانlı (Xəzər Universiteti, Azərbaycan)
Həqiqət Hacıyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
İntiqam Cəbrayilov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
İlahə Rəsulova (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi)
İradə Məlikova (74 nömrəli tam orta məktəb)
İlham Cavadov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Könül Pirverdiyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Nabat Rəfiyeva (316 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçası)
Nargiza Jumanazarova (Jizzax Universiteti, Özbəkistan)
Pavel Luşin (Ukrayna Pedaqoji Elmlər Akademiyası)
Ramiz Əliyev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rüfət Əzizov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Regina Kuncce (Berlin “Mozaika” gimnaziyası)
Şəhla Əliyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Vidadi Xəlilov (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)
Vidadi Orucov (Lənkəran Dövlət Universiteti)
Vira Remajevskaya («Lewenia» Təhsil və Reabilitasiya Mərkəzi, Ukrayna)

Redaksiya

Kəlik Məmmədova, İlham Əsədova, Məhəbbət Əliyeva, Landa Cəfərova, Aytən Həsənova, Arzu Nuruzadə, Nərgiz Muradova, İradə Əsədova

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37
Telefon: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

Editor-in-chief

Boyukagha Mikayilli

Editorial Board

Agshin Aliyev (Beijing Foreign Studies University)
Arif Asadov (Baku city, Ecological Lyceum No.291)
Khalida Musaeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Ilgar Talibov (Gymnasium of humanitarian disciplines named after S.C.Pishavari)
Keklik Mammadova (Journal of Preschool and Primary Education)
Lalazar Jafarova (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Museib Ilyasov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Natalya Naumova (Russian Federation Samara Humanitarian Academy)
Saida Akhmedova (Training Support Center of the Education Department of Baku)
Tarana Mirzeyeva (Goychay city, Secondary school No. 3)
Tran Mai Uoc (Ho Chi Minh University of Banking, Vietnam)
Ulviya Mikayilova (ADA University)
Vafa Mammadova (Secondary school No. 155)

Editorial council

Aydin Ahmadov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Akif Abbasov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Asef Zamanov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Anvar Abbasov (Baku Slavic University)
Bibikhanim Ibadova (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Buket Akkoyunlu (Çankaya University, Turkey)
Jalal Allahverdiyev (Azerbaijan State University of Economics)
Doris Bühler-Niederberger (University of Wuppertal, Germany)
Eve Eisenschmidt (Tallinn University, Estonia)
Elnur Nasibov (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Elvin Rustamov (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Esmira Aghayeva (Elite Gymnasium named after I. Efendiyev)
Farrukh Rustamov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Hamlet Isakhanli (Khazar University, Azerbaijan)
Hagigat Hajiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Intigam Jabrayilov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Ilaha Rasulova (Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan)
Irada Malikova (Secondary school No. 74)
Ilham Javadov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Konul Pirverdiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Nabat Rafieva (Kindergarten-Nursing Home No. 316)
Nargiza Jumanazarova (Jizzakh University, Uzbekistan)
Pavel Lushin (Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine)
Regina Kunce (Berlin Mosaic Gymnasium)
Ramiz Aliyev (Azerbaijan State Pedagogical University)
Rufat Azizov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Shahla Aliyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Vidadi Khalilov (Education Institute of the Republic of Azerbaijan)
Vidadi Orujov (Lankaran State University)
Vira Remajevskaya (Education and Rehabilitation Center «Lewenia», Ukraine)

Editorial team

Keklik Mammadova, Ilhama Asadova, Mahabbat Aliyeva, Landa Jafarova, Aytan Hasanova, Arzu Nuruzade, Nargiz Muradova, Irada Asadova

Adress:

37 Nasimi St., Baku, Azerbaijan 1118
Tel: (+994) 50 344 96 76
E-mail: info@ppe-journal.edu.az

Kamal Camalov

İbtidai sinif şagirdlərinin psixologiyasının formalaşmasında müəllimin rolu

9–17

Elza Mollayeva

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının elmi-pedaqoji əsasları

18–30

Şərafət Baxışova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dərkətmə bacarıqlarının tərbiyə olunması

31–50

İlhamə Əsədova

Xüsusi öyrənmə çətinliyi – disleksiya və yeni təlim layihələri: rəqəmsal bacarıqlar və STEAM

51–69

Kifayət Məmmədova

Məktəbəqədər müəssisədə pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin məzmununa interaktiv yanaşma

70–85

Нигяр Мурадова

Проект модели нового здания реального училища: современное образовательное пространство для подготовки педагогических кадров начальной школы

86–99

CONTENTS / №1, 2023

Kamal Jamalov

The role of the teacher in the formation of the psychology of primary school students 9–17

Elza Mollayeva

Scientific and pedagogical bases of citizen identity formation in preschool and primary school age period. 18–30

Sharafat Bakhishova

Education of cognitive skills in preschool children 31–50

Ilhama Asadova

Specific learning disability dyslexia and new training projects; digital skills and STEAM 51–69

Kifayat Mammadova

Interactive approach to the content of activity stages in the planning of pedagogical work in a preschool institution 70–85

Nigar Muradova

Project model of the new building of the real school: modern educational space of pedagogical personnel training for elementary school 86–99

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE FORMATION OF THE PSYCHOLOGY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Kamal Jamalov

Nakhchivan Teachers' Institute,
Doctor of Pedagogical Sciences
Email: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-725>

Abstract. The article examines and analyzes the role of the teacher in shaping the psychology of primary school students. The teacher's knowledge of child psychology has a significant effect on the effectiveness of the educational work, its importance is put forward as an important condition. Emotion, attention, perception, memory, etc. the functions of psychological processes as a unit and separately are discussed, as well as the connection between mental activity and psychological processes. The article mentions the advantages of the teacher's individual approach to the students, it is shown that the pedagogic training process is based on the attention, emotions, perception, memory, etc. of each student. should organize taking into account psychological characteristics. It is also emphasized that a professional teacher should form observation skills in students, raise their knowledge level, and improve mental activity.

Keywords: teacher-student relationship, psychological characteristics of students, emotion, and perception, attention and memory, enrichment of student knowledge, mental activity.

To cite this article: Jamalov K. (2023). The role of the teacher in the formation of the psychology of primary school students. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 9–17.

Article history: received – 16.01.2023; accepted – 10.02.2023.

İBTİDAI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN PSIXOLOGİYASININ FORMALAŞMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU

Kamal Camalov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
E-mail: kamal.camalov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-725>

Annotasiya. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin psixologiyasının formalaşmasında müəllimin rolu tədqiq və təhlil olunur. Müəllimin uşaq psixologiyasını bilməsinin təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsiri qeyd edilir, bunun vacibliyi mühüm şərt kimi irəli sürülür. Duyğu, diqqət, qavrayış, hafizə və s. psixi proseslərin vəhdət şəklində və ayrı-ayrılıqda funksiyalarından, eyni zamanda bu proseslərin zehni fəaliyyətlə əlaqəsindən bəhs edilir. Məqalədə müəllimin şagirdlərə fərdi yanaşmasının üstün cəhətləri vurğulanır, göstərilir ki, təlim prosesi hər bir şagirdə diqqət, duyğu, qavrayış, hafizə və s. psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq təşkil etməlidir. Məqalədə həmçinin müəllimin şagirdlərdə müşahidə bacarığını formalaşdırmasının, onların bilik səviyyəsini yüksəltməsinin, zehni fəaliyyətini inkişaf etdirməsinin imkan və yollarından bəhs olunur.

Açar sözlər: müəllim-şagird münasibətləri, şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri, duyğu və qavrayış, diqqət və hafizə, şagird biliklərinin zənginləşdirilməsi, zehni fəaliyyət.

Məqaləyə istinad: Camalov K. (2023). İbtidai sinif şagirdlərinin psixologiyasının formalaşmasında müəllimin rolu. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (242), səh. 9–17.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.01.2023; qəbul edilib – 10.02.2023.

Giriş / Introduction

Hər bir müəllimin uşaqların təlim-tərbiyəsi, təhsili prosesində uğurlu nəticələr əldə etməsi üçün onun təfəkkür, qavrama, hafizə, diqqət, iradə və s. kimi psixoloji xüsusiyyətlərini mükəmməl bilməsi vacib şərtlərdəndir. Uşaq psixikasından məlumatlı olmayan müəllim ona düzgün yanaşma yolunu tapa bilməyəcək. Müəllim uşağın fiziki inkişafı ilə əlaqədar onun psixikasında yaranan dəyişikliklərin nədən ibarət olduğunu mütləq bilməlidir. O, bu dəyişiklikləri nəzərə almasa, təlim-tərbiyə işini düzgün qura bilməz. İdraki proseslərdən məlumatlı olmayan müəllim üçün dərs prosesini qurmaq çətin olur. Uşaqların qavrama xüsusiyyəti haqqında məlumatlı olmayan müəllim dərsi elə izah edir ki, onlar qavramaqda çətinlik çəkdikləri üçün tapşırığı yerinə yetirə bilmirlər. Şagirdlərin verilən tapşırıqları yadda saxlaya bilmələri üçün müəllim onların hafizə xüsusiyyətlərini bilməlidir.

Uşaqların düzgün təlim-tərbiyə olunmasının əsasında son dərəcə məsuliyyətli, nəcib və şərəfli müəllim şəxsiyyəti dayanır. Müəllim uşaqlarda biliyə həvəs yaratmalı, onların bacarıqlarının düzgün istiqamətdə inkişaf etməsinə yardım göstərməli, yaş səviyyələrinə uyğun olmayan işlərlə məşğul olmalarının qarşısını almalıdır.

Uşaq psixologiyasını bilmək pedaqoqun təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyini artırır. Hər bir müəllim yaş psixologiyası kursunu xüsusi olaraq öyrənməlidir, çünki insan şüuru əşyalarla həyat hadisələri arasında mövcud olan mühüm rabitələri və qarşılıqlı münasibətləri əks etdirməyə, yəni bir çox şeylər üçün ümumi olan cəhətləri qeyd etməyə, təbiət və cəmiyyət arasında mövcud olan qanunauyğunluqları tapmağa qadirdir. İnsan dərk etmiş olduğu qanunları, ümumiləşdirmələri rəhbər tutaraq hərəkət edir.

Müəyyən bir işin yerinə yetirilməsində qarşıya məqsəd qoyulması və planlı fəaliyyət mühitə şüurlu təsir etməyin mühüm şərtidir. Deməli, insan psixikasının ətraf mühitə qarşı münasibətində ifadə olunan bu xüsusiyyətlər *şüur* adlanır. Şüur bütün canlılar içərisində yalnız insana məxsusdur.

Ümumiyyətlə, böyüklərin psixi fəaliyyəti kimi, uşağın da psixikası çox mürəkkəbdir və müxtəlif formalarda təzahür edir. Duyğu, qavrayış, təfəkkür, hafizə, hiss, xəyal, iradə və s. kimi psixi proseslərin təzahürü bir-biri ilə sıx əlaqədar olur. İnsan bu və ya digər hissi keçirərkən, eyni zamanda həm fikirləşir, düşünür, onda arzu yaranır, həm də hərəkət edir. Daha sonra qavrayış, duyğu, fikir, hiss, arzu və s. hissələrin yeni-yeni təzahürləri meydana çıxır. Məktəb yaşlı uşaqda idraki proseslərin ayrı-ayrı formalarını müşahidə etməklə onun psixi fəaliyyətini öyrənmək olar.

“Qavrayış (*persepsiya*) – cisim və hadisələrin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri

nəticəsində onların insan beynində bütövlükdə inikasından ibarət olan psixi prosesdir” [Psixologiya., 2017]. Yaxud, bu fikri belə də ifadə edə bilərik: duyğu və qavrayış cisimlərin, əşya və hadisələrin, təbiətin bizim hiss orqanlarımıza təsir etməsinin nəticəsidir. Bunlar bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq yaşayan xarici aləm obrazlarıdır. Qavrayışla duyğu arasındakı fərq bundan ibarətdir: predmetlər, əşya və hadisələrin məcmusu şüurumuzda öz əksini tapdıqda biz buna *qavrayış* deyirik. Qavrayış müvafiq hiss orqanlarına təsir edən predmetin bir keyfiyyət cəhəti ilə kifayətlənsə, buna *hiss* (hissetmə) deyilir. İnsanda görmə, eşitmə, dad-bilmə, iybilmə, toxunma (yəni lamisə) duyğuları var [Əliyev R., 2008].

Duyğu və qavrayış bizim təfəkkürümüzü bilavasitə xarici aləmlə əlaqələndirir. Real aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışdan başlayır. İnsan psixikasının inkişafında ən mühüm proses müşahidə prosesində duyğu orqanlarımız vasitəsi ilə cisim və hadisələrin hiss edilməsi, qavranılmasıdır. Buna görə də təlim prosesində müşahidə çox mühüm yer tutur. Uşağın duyğu və qavrayışının inkişafı onun zehni fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Müəllimin qarşısında duran vəzifə məktəblinin duyğu və qavrayış xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək, onda müşahidə bacarığı, “sensor mədəniyyət” (*sensor* – xarici mühitdə baş verən dəyişikliyi (ışıq, temperatur, səs, toxunma və s.) dərhal hiss edilməsi) yaratmaqdır. Bu vəzifə uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə prosesində həyata keçirilir. “İnsanın insanı anlaması müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğundan onu qavrayışın xüsusi növü kimi ayırd edirlər” [Bayramov Ə., Əlizadə Ə., 2009]. Uşaqda xarici duyğu hissələri (qoxu, rəng, temperatur və s.) artıq məktəbəqədər yaşdan inkişaf edir. Pedaqoq uşaqların görmə və eşitmə duyğularının inkişaf edib-etmədiyinə diqqət yetirməlidir.

Professor R.Əliyevin təbirincə desək, “hərəkətin qavrayışında əsas rolu görmə və hərəkət analizatorları oynayır” [Əliyev R., 2008]. Məktəb yaşlı uşaqlar arasında *miopiya* (yaxından görmə) xəstəliyinin inkişafı böyük narahatlıq yaratdığı üçün onun qarşısı alınmalı, onların görmə qabiliyyətlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Uşaqların görmə qabiliyyətindən asılı olaraq sinifdə yerləşdirilməsi çox mühümdür. Onların zəif işıqlanma şəraitində kitab, jurnal, qəzet və s. oxumalarına yol verilməməlidir. Uşaqların kitab və ya dəftəri gözlərindən 30 sm-dən yaxın məsafədə tutmaları, ümumiyyətlə, xırda şriftlə çap olunmuş kitabları oxumaları məsləhət deyil. Uzağı zəif görən uşaqlar kitab oxumaq və yazı prosesində başqalarından tez yorulurlar. Müəllim tapşırıq verərkən bunu nəzərə almalıdır. Xüsusilə əyani tədris, rəsm məşğələləri uşaqların görmə (habelə eşitmə) hissələrinin inkişafına yaxşı təsir göstərir və “tədris prosesi təfəkkür müstəqilliyinin inkişafına, düşünmə, məlumatları ümumiləşdirib təhlil etmə məharəti aşılamağa kömək etməlidir” [Həsənli O., 2017].

Kiçik yaşlı uşaqlarda səs tonunu eşitmə hissində böyük fərqlər olur. Onların

bir çoxunda musiqi və nəğmə məşqləri sayəsində tonun yüksəkliyini, alçaqlığını, intervalları seçmək, takt hissi və melodiyanı hafizədə saxlamaq bacarığı müvəffəqiyyətlə inkişaf edə bilər. Yaş artdıqca bu bacarıqlar da artır.

7–10 (yaxud 8–11) yaşlı uşaqlarda qavrama hissənə xas olan bir çox xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu yaşda olan uşaqlar üçün qavranılan cismin mühüm xassələrini seçmək çətinidir. Uşaqlar qavradıqları cisimləri, onların əlamətlərini təsvir edə bilərlər, lakin böyüklərin köməyi olmadan onların adlarını sistemli şəkildə söyləmələri mümkün deyil. Onlar qavranılan cisimlərin zahiri əlamətlərini, əlaqələrini müəyyən edə bilərlər, lakin qavranılan əşya və hadisələri daxili əlamətlərinə, əlaqələrinə görə qruplaşdırmaqda hələ çətinlik çəkirlər.

Kiçik yaşlı uşaqlar qavrama prosesində əşya və hadisələri müşahidə edərkən cisimlərin əsasən, rəng xüsusiyyətlərini, böyüdükcə isə digər əlamətlərini mənimsəyirlər. Uşağın nitqində bir çox yeni sözlərin əmələ gəlməsi göstərir ki, o, cisimləri, əşya və hadisələri mənimsəyir, onlar arasındakı münasibətə diqqət yetirir. “Uşaqlarda qavrama və mənimsəmə qabiliyyətləri yaş xüsusiyyətlərinə görə kəskin şəkildə fərqlənir. Buna baxmayaraq, biz qavrayışın ümumi inkişaf xəttini belə müəyyən edə bilərik: bu xətt bir-biri ilə əlaqədar olmayan və parçalanmış ayrı-ayrı cisimlərin qavranılmasından cisimlər arasındakı münasibətlərin şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə doğru gedir. Kiçik yaşlı məktəblilər, xüsusən I–II sinif şagirdləri çox asanlıqla təsirə məruz qalır, təlqinə qapılırlar. Nəzarətsiz qalan uşaqlarda bu hal özünü daha qabarıq göstərir” [Həsəni O., Camalov K., 2011].

Təlim prosesində şagirdlərin əldə etdikləri biliklər onların qavrayışını inkişaf etdirir. Məktəblilər qazandıqları təcrübəni tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Çox təəssüf ki, “bəzi müəllimlər, bütün nüfuzlarını uşaqlarla az danışmaq, onların yanında heykəl kimi gəzişərək tapşırıqlar vermək, sonradan, bu tapşırıqlar müvəffəqiyyətsiz icra olunanda hirsələnib özündən çıxmaq üzərində qururlar. Bu, şagirdlərin təbii meyillərini əzmək və onlarda məşğələlərə qarşı nifrət hissi oyatmaqdan başqa bir şey deyildir. Sən nəsen – bütən? Sənin dilin var – və sən danışmırsan? Sənin qulaqların var – və sən eşitmirsən? Sənin gözlərin var – və sən görmürsən? Sən istəyirsən ki, sənə təzim etsinlər? Əgər sən büt olmaqdan əl çəkməsən, öz şagirdlərin üçün Allah ola bilməzsən; sən ata kimi hərəkət etməyi öyrənməsən, müəllimlik işini apara bilməzsən” [Komenski Y.A., 2012].

Müəllim təlimdə müsbət nəticələr əldə etmək üçün uşaqlarda məkan və zamanı qavrama bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. “Zamandan baş çıxarmaq bacarığı insanda beyinin qabıq şöbələrinin köməyi ilə həyata keçirilir” [Ümumi psixologiya., 1982]. 6–8 (və ya 7–9) yaşlı uşaqlar zaman anlayışını başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Təcrübə göstərir ki, I və II sinif şagirdləri *il* və *əsr* anlayışlarını, xronoloji materialı çətin mənimsəyirlər, yaxud, “vaxtı, fasiləni qavramaqda bir qədər çətinlik çəkirlər” [Məmmədov A., 1993]. III və IV sinif şagirdlərinə də öy-

rənmək üçün həddindən artıq xronoloji material vermək olmaz. Xatırlatma yolu ilə öyrənmək yaddasaxlamaları asanlaşdırır. “Məkan (fəza) anlayışının mənimsənilməsinə gəlincə, dərslərdə, xüsusilə riyaziyyatın tədrisində kifayət qədər əyanilik təbiiq edilərsə, ibtidai məktəb yaşında olan uşaqlarda məkanı başa düşmək bacarığını inkişaf etdirmək olar, çünki “qavramanın hələ tam sistemləşdirilməmiş fəaliyyəti təlimdə əyani vəsaitlərdən istifadə zərurəti yaradır” [Əmrahlı L., Rzayeva N., 2015].

Müşahidə edilən əşya və hadisələrdən, cisimlərdən alınan təsəvvürün parlaq və intensiv olması duyğu və qavrayışın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərir. Y.A.Komenski yazırdı: “Güzgünün əşyaları yaxşı əks etdirməsi üçün, əvvələn, əşyaların kifayət qədər sıx və aydın olması, xarici duyğuların inikası sahəsində yerləşməsi lazımdır. Axı duman və duman kimi seyrək tərkibli şeylər özündən daha az şüa əks etdirir və güzgüdə çox zəif əks olunur; mücərrəd məzmunlu məfhumlar isə əks olunmur. Beləliklə, öyrənmək üçün uşaqlara təklif olunan məfhumlar duyğulara və təsəvvürlərə müsbət təsir göstərən həqiqi, faydalı şeylər olsun, qoy onların kölgələri olsun. Məfhumlar isə bizdə yalnız o zaman təsir oyadacaq ki, onlar bizdə duyğu yaradacaq qədər yaxın məsafəyə gətirilsinlər. Buna görə də mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək qoy müəllimlər üçün qızıl qayda olsun...” [Komenski Y.A., 2012]. Buradan da əyani vəsaitə verilən müəyyən tələblər meydana çıxır, məsələn, şəkildə cisimlərin aydın və həqiqətə uyğun verilməsi tələbi. Deyildiyi kimi, “sadəcə olaraq baxmaq yox, görə bilmək lazımdır” [Əliyeva G., 2015].

Duyğuların aydınlığını qüvvətləndirmək üçün mühüm vəzifələrdən biri də bu hissləri əmələ gətirən müşahidələrin təkrar edilməsidir. Müəllim tədrisin təşkilində bunu hər zaman nəzərində saxlamalıdır. Bir duyğu digər duyğu ilə tamamlanıqda daha aydın olur, məsələn, insan muzeydə onun üçün daha çox maraq kəsb edən eksponata baxdıqda ona əlini vurmaq, toxunmaq istəyir, yəni görmə duyğusuna toxunma duyğusunu da əlavə edir. Burada eksponatın qarşısında onun kənar təsirlərdən qorunması üçün “Əlinizi vurmayın!” lövhəsi asılır. Bəzi muzeylər, cisimləri öyrənərkən müxtəlif hisslərin, duyğuların birləşməsinin pedaqoji effektini nəzərə alaraq xüsusi şöbələr təşkil edirlər və burada eksponatlara əl ilə toxunulmasına icazə verilir. Biz də bunu nəzərə alaraq təklif irəli sürürük ki, məktəbdə mövzunun məzmununa uyğun, mümkün olduqca hər zaman müəllim tərəfindən eksponatın sözlər vasitəsi ilə ifadə olunması həmin eksponatların nümayişi ilə, onların şəkillərinin çəkilməsi ilə, təcrübələr aparılması ilə, toxunmaq, iyini, dadını bilmək mümkün olan materialların paylanması ilə tamamlansın. Aydın qavrayışın zəruri şərti duyğu orqanlarının və mərkəzi sinir sisteminin sağlam vəziyyətdə olması, insanın beynində müvafiq mərkəzlərin normal işləməsidir.

Hiss və qavrayışın keyfiyyətinin qavranılan varlığı, əşya və hadisələri bilava-

sitə seyr etməklə, onlara bilavasitə toxunmaqla təyin edildiyini zənn etmək düzgün olmazdı. İnsanın peşəsi, qazandığı təcrübə, maraq dairəsi və s. onun qavrama keyfiyyətinə təsir edir. Hər mütəxəssis öz sahəsinə aid olan bilikləri digər peşə sahiblərindən daha dəqiq və düzgün qavrayır.

Yaradıcılığa hələ erkən yaşlarından başlayan rəssam İsaak İliç Levitan (1860–1900) “Payız günü”, “Yağışdan sonra”, “Ağcaqayın meşəsi”, “Qızıl payız”, “Yay axşamı”, “Tayalar” və s. əsərlərində təbiətin, hava və işığın müxtəlif effektlərini daha dolğun əks etdirmək üçün çox vaxt yalnız mövzusunun təbiətdən götürdüyü kiçik etüdləri təsvir edirdi. Daha sonra o, öz emalatxanasında böyük mənzərə təsvirləri yaradaraq kölgələrin formasını, rəngini və mövqeyini elə təsvir edirdi ki, bu böyük mənzərənin özü bilavasitə təbiətdən alınmış kimi görünürdü. Mənzərə çəkməkdə şöhrət qazanan İ.İ. Levitanın qavrayışındakı üstünlüklərin səbəbi onun görmə duyğusunun müstəsna dərəcədə inkişaf etməsi idi.

İnsan ana təbiəti öyrənməklə ona təsir edir. Təbiətə edilən bu təsir insanın duyğu və qavrayışının keyfiyyət göstəricisidir.

Beləliklə, uşaq psixologiyasını dərinləndirən müəllim şagirdlərdə aşağıda qeyd olunmuş bacarıq və psixi xüsusiyyətləri inkişaf etdirir:

- ✓ hafizə xüsusiyyətlərini;
- ✓ diqqət xüsusiyyətlərini;
- ✓ qavrama xüsusiyyətlərini;
- ✓ müşahidə bacarıqlarını;
- ✓ duyğu hissələrini;
- ✓ zehni fəaliyyətini;
- ✓ qavrayışın inkişafı üçün onların biliyinin, təcrübəsinin zənginləşdirilməsi.

İnsanın duyğu və qavrama hissələri idrak prosesi ilə sıx əlaqədardır. Psixoloji proseslər cisimlərin, əşya və hadisələrin əlamətlərini, xüsusiyyətlərini daha aydın, daha çox cəhətdən əhatə edir.

Nəticə / Conclusion

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlirik ki, pedaqoji fəaliyyətində səmərəli nəticələr əldə etmək üçün müəllimin uşaq psixikasının xüsusiyyətlərini dərinləndirən bilməsi mühüm şərtidir. Uşağın duyğu, diqqət, qavrayış kimi psixi prosesləri onun əqli fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Əgər bu psixi proseslər düzgün fəaliyyət göstərməyə, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. psixi proseslərin fəaliyyəti də düzgün getməz, yəni bu psixi proseslər bir-biri ilə vəhdətdə mövcuddurlar. Buradan aydın olur ki, təlim prosesində uşaqların duyğu, diqqət və qavrayışı nə qədər inkişaf etdirilmiş olarsa, onların zehni fəaliyyəti də bir o qədər inkişaf etmiş olar. Müəllimin təlim prosesində əyanilik prinsipindən istifadə etməklə şagirdlərin

müşahidə bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, onların zehni fəaliyyətini möhkəmləndirməsi də səmərəli üsul hesab edilir. Şagirdin qavrama, dərk etmə dairəsinin geniş və əhatəli olması onun yüksək bilik səviyyəsindən, təcrübəsinin zənginliyindən irəli gəlir ki, bu da müəllimin peşəkar fəaliyyətinin uğurlu nəticəsidir.

Məqalənin aktuallığı. İbtidai sinif şagirdlərinin psixikasının formalaşmasında müəllimin yeri və rolu mövzusunda tədqiqat işlərinin aparılması hazırkı dövr üçün aktual problemlərdəndir. Şagird psixikasının xüsusiyyətlərini öyrənmək hər bir müəllim üçün vacib və zəruri şərtidir. Ona görə də bu yaş səviyyəsində şagirdlərin psixikasının formalaşmasında müəllimin rolu haqqında dəyərli elmi məqalələrin yazılmasına hələ də ehtiyac duyulur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə müəllimin məktəblinin qavrayış dairəsini genişləndirməsi, onda müşahidə qabiliyyətini inkişaf etdirməsi, məktəblinin müşahidə bacarığını planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil fəaliyyət kimi formalaşdırması müəyyənləşdirilir. Həmçinin müəllim tərəfindən ibtidai sinif şagirdlərinin vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi, onlara mədəni vərdişlər, müsbət əxlaqi normalar aşılamaq yollarının üzə çıxarılması, pedaqoji-psixoloji prinsiplərin inikasının izlənməsi və onların sistemləşdirilməsi tədqiq-təhlil obyektinə çevrilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən ideya və tövsiyələrdən, fikir və görüşlərdən ali və orta məktəb müəllimləri, tərbiyəçi-müəllimlər, pedaqogika sahəsində tədqiqat aparən dissertant və doktorantlar, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlayan müəlliflər faydalana bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. (2009). Psixologiya (dərslik). Bakı, “ÇİNAR – ÇAP” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 620 s.
2. Əliyev R. (2008). Psixologiya (dərslik). Bakı, “Nurlan”, 352 s.
3. Əliyeva G. (2015). Psixologiya (dərslik). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 172 s.
4. Əmrahlı L., Rzayeva N. (2015). Uşaq psixologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, “Nurlan”, 344s.
5. Həsənlı O. (2017). Təhsilin müasir psixoloji problemləri. Naxçıvan, “Əcəmi”, 416 s.
6. Həsənlı O., Camalov K. (2011). Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. Bakı, “Elm və təhsil”, 392 s.

7. Komenski Y.A. (2012). Böyük didaktika. Bakı, "Elm və təhsil", 388 s.
8. Məmmədov A. (1993). Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, "Maarif", 296 s.
9. Psixologiya (2017). (Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə) Naxçıvan, "Əcəmi", 608 s.
10. Ümumi psixologiya. (1982). (Prof. A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə). Bakı, "Maarif", 496 s.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES OF CITIZEN IDENTITY FORMATION IN PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE PERIOD

Elza Mollayeva

Baku State University,
Doctor of Pedagogical Sciences
E-mail: elzamollayeva@rambler
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Abstract. The article deals with the social integration of the developing young generation into society in the conditions of humanization and democratization of education in the modern education system of the Republic of Azerbaijan. It is noted that identification of the nation to which he belongs, and national-cultural values play a fundamental role in this process. This factor determines the necessity of civic identity in children and its relevance in modern times as a concept. Civic identity means any person belonging to a certain society, where common cultural foundations prevail, that is, a person realizes which society he belongs to as a citizen and operates on the basis of a certain system of relations in both the natural and social environment. Civic identity, being a citizen of which country, and understanding it is one of the important factors in personality development. The preschool and junior school age period is the main age period in the formation of students as citizens and their adaptation to civil society.

Keywords: citizen, patriotic education, civic identity, preschool period, system of relationships, primary education.

To cite this article: Mollayeva E. (2023). Scientific and pedagogical bases of citizen identity formation in preschool and primary school age period. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 18–30.
Article history: received – 19.01.2023; accepted – 22.02.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR VƏ KİÇİK MƏKTƏB YAŞI DÖVRÜNDƏ VƏTƏNDAŞ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI

Elza Mollayeva

Bakı Dövlət Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
E-mail: elzamollayeva@rambler
<https://orcid.org/0000-0002-5128-8214>

Annotasiya. Məqalədə müasir təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi şəraitində inkişaf etməkdə olan gənc nəslin cəmiyyətə sosial inteqrasiyasından söhbət gedir. Qeyd olunur ki, onun aid olduğu millətin identifikasiyası, milli-mənəvi dəyərləri bu prosesdə əsaslı rol oynayır. Bu amil uşaqlarda vətəndaş identikliyinə zəruriliyini və konsepsiya olaraq, müasir dövrdə aktuallığını şərtləndirir. Vətəndaş identikliyi hər hansı bir insanın müəyyən cəmiyyətə mənsubluğunu ifadə edir ki, burada da ümumi mədəni əsaslar üstünlük təşkil edir, yəni insan özünün vətəndaş kimi hansı cəmiyyətə aid olduğunu dərk edir və həm təbii, həm də sosial mühitdə müəyyən münasibətlər sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş identikliyi, hansı ölkənin vətəndaşı olmaq və bunu dərk etmək şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərdən biridir. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrü şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında və vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya olunmasında əsas yaş dövrüdür.

Açar sözlər: vətəndaş, vətənpərvərlik tərbiyəsi, vətəndaş identikliyi, məktəbəqədər yaş dövrü, münasibətlər sistemi, ibtidai təhsil.

Məqaləyə istinad: Mollayeva E. (2023). Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövründə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının elmi-pedaqoji əsasları. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (242), səh. 18–30.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.01.2023; qəbul edilib – 22.02.2023.

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə pedaqogikada yeni elmi istiqamətlərin yaranması, şəxsiyyətin cəmiyyətə inteqrasiyasında milli və bəşəri dəyərlər arasında əlaqə, sosial normaların və mədəni davranış xüsusiyyətlərinin şüurlu şəkildə dərk edilərək qəbul edilməsi daha çox maraq kəsb etməyə başlayır. Azərbaycan təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi şəraitində inkişaf edən gənc nəslin cəmiyyətə sosial inteqrasiyasında onun aid olduğu xalqın, millətin identifikasiyası, milli-mədəni dəyərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, eyni zamanda vətəndaş cəmiyyətinin ümumi inkişafına, bu cəmiyyət də vətəndaşların dövlətin mənafeyi naminə fəaliyyətinə, dövlət-xalq birliyi tendensiyasının daha da güclənməsinə təkan verən məsələ kimi qiymətləndirilə bilər. Bu amillər uşaqlarda vətəndaş identikliyinə zəruriliyini və konsepsiya olaraq, müasir dövrdə aktuallığını şərtləndirir. Bu baxımdan, “əsas fərdi xüsusiyyətlərdən birinin – sosial-mədəni, vətəndaş və şəxsi formalarını birləşdirən bir insanın vətəndaş şəxsiyyətinin formalaşması sualı ortaya çıxır” [Bondarevskaya Y., 2005].

Vətəndaşın tərbiyə edilməsinin sosial əhəmiyyəti hələ antik dövrlərdən başlayaraq gündəmdə olmuş və bu barədə qədim filosofların əsərlərində ümumfəlsəfi fikirlərə rast gəlmək olar. Vətəndaş identikliyinə əsasında duran vətəndaş tərbiyəsi ideyasını ilk dəfə yunan fəlsəfə məktəbinin banilərindən biri olan Platon (b.e.ə. 427–347) özünün “Dövlət” əsərində vermişdir. Sonralar bu tərbiyənin məzmunca təkmilləşdirilməsini Aristotel (b.e.ə 384–322) “Qanunlar”, Evripid (b.e.ə. 480–406) “Finikiyalılar” əsərində geniş şərh etmişlər. Aristotel öz əsərlərində qeyd edirdi ki, insanın ləyaqəti və şərəfi onun vətəndaşı olduğu dövlətin quruluşu ilə şərtlənir. Bu ideya müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Vətəndaşlıq tərbiyəsi həm klassik, həm də müasir pedaqoqların əsərlərində tərbiyənin ana xətti kimi dəyərləndirilir. XX əsrin 60-cı illərində Qabriel Almond və Sidney Verba özlərinin “Vətəndaşlıq mədəniyyəti” əsərində vətəndaşın tərbiyə edilməsini onun sosial vəzifələrinin, onların həyata keçirilməsində əməli fəaliyyətinin dərk olunması kontekstində araşdırdılar [Gabriel A. Almond., Sidney Verba., 1989].

Müasir Azərbaycan pedaqogikasının tanınmış simalarından olan prof. Ə. Ağayev şəxsiyyətin vətəndaş kimi formalaşmasında ona, ilk növbədə, vətəndaşlıq məziyyətlərinin, yəni vətəndaşlıq ləyaqətinin, vətəndaşlıq dəyanətinin, dövlətçilik ruhunun aşılmasını ön plana çəkmişdir [Ağayev Ə., 2011].

Prof. M. İlyasov əsl vətəndaş yetişdirməyin əhəmiyyətini belə ifadə etmişdir: “Vətəndaş yetişdirmək Azərbaycan təhsilinin prioritet məqsədlərindən biri, təhsilimizin yol xəritəsi, strateji hədəfi, gənc nəslin vətəndaşlıq təhsilinin mənbəyidir”

[İlyasov M., 2021].

M.İsmixanov fəal vətəndaşın keyfiyyətlərini belə təsnif etmişdir: “O, öz hüquqlarını bilməli; başqalarının hüquqlarına hörmət etməli; təşəbbüskar olmalı; cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımalı; mülkiyyətə qayğıkeş münasibət bəsləməli; cəmiyyətə və insanların rifahına zərər vura biləcək fikir və fəaliyyətlərə qarşı çıxmalıdır və s.” [İsmixanov M., Vəliyeva S., 2013].

Əsas hissə / Main part

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaş dövrü şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmalarında və vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya olunmalarında əsas yaş dövrüdür. İbtidai siniflərdə uşaqların bu istiqamətdə sosiallaşmaları təhsil proqramında sosial-pedaqoji vəzifə kimi qarşıya qoyulur və onun yerinə yetirilməsində gənc nəslin vətəndaş identikliyinə səviyyəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Vətəndaş identikliyinə mahiyyəti nədən ibarətdir və o, hansı keyfiyyətləri özündə ehtiva edir? *Vətəndaş identikliyi* hər hansı bir insanın müəyyən ölkə cəmiyyətinə mənsubluğunu ifadə edir ki, burada da ümumi mədəni əsaslar üstünlük təşkil edir, yəni insan bir vətəndaş kimi özünün hansı cəmiyyətə aid olduğunu dərk edərək həm təbii, həm də sosial mühitdə müəyyən münasibətlər sistemi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında insanın başqalarının seçim hüququna hörməti və öz müqəddəratını sərbəst şəkildə təyin etmək hüququ başlıca amil kimi çıxış edir. Vətəndaş identikliyi şəxsiyyətin inkişafında mühüm amillərdən biridir. Buna görə də vətəndaş şəxsiyyətinə formalaşmasına hələ məktəbəqədər dövrdən başlamaq, ibtidai siniflərdə isə bunu planlı olaraq həyata keçirmək lazımdır. Bu mövzunun araşdırılması ona görə aktualdır ki, çox vaxt ibtidai siniflərdə bu məsələ diqqətdən kənar qalır və buna görə də kiçikyaşlı məktəbliləri onların vətəndaş kimliyi ilə tanış etmək, bu məqsədlə müxtəlif metodlardan istifadə etmək sosial-pedaqoji və tarixi zərurət kimi meydana çıxır. Bu gün Azərbaycanın gələcəkdə rəsmi vətəndaşları olacaq, 16 yaş tamam olan kimi vətəndaşlığı qanuni yolla təsbit edilən, bu məqsədlə dövlət tərəfindən şəxsiyyət vəsiqəsi veriləcək şagirdlər vətəndaş olaraq hansı keyfiyyətləri mənimsəməli olduqlarını hələ kiçik yaşlarından bilməlidirlər. Bu istiqamətdə ibtidai sinif müəllimlərinin də üzərinə müəyyən qədər məsuliyyət düşür. Ümumtəhsil məktəblərində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması əsasında vətəndaş şəxsiyyətinin yetişdirilməsi cəmiyyət tərəfindən təhsil sisteminin qarşısında qoyulan sosial-pedaqoji vəzifələrdən biridir. Bu vəzifə cəmiyyətin bütün dövrlər üçün ən aktual sifəti kimi də xarakterikdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində bir sıra tələblərə əməl edilməlidir:

- ✓ şagirdlərin öz vətənlərinin mədəni dəyərləri əsasında şəxsiyyət və vətən-

daş kimi yetişməsi;

- ✓ həm milli, həm də ümumbəşəri dəyər və normaların vəhdət halında şagirdlərə aşılması və onların mənəvi-əxlaqi cəhətdən ahəngdar inkişafı;
- ✓ müasir dövrün əsas tələblərindən biri olaraq, məktəblilər arasında sosial-siyasi və ictimai bacarıqların, səriştələrin formalaşdırılması;
- ✓ vətəndaşlığın əsas qayəsi olan vətənpərvərliyin tərbiyə edilməsi;
- ✓ insanların birgəyaşayışının şərtlərindən biri olan tolerant şüurun formalaşdırılması.

Vətəndaş identikliyi, öz mahiyyətinə görə, insanın özünüdərkli ilə sıx bağlıdır və o, hər bir fərdin milli özünüdərkli, öz vətəninə, xalqına, millətinə mənsubluq hissini ifadə edir. Şəxsi identikliklə müqayisədə vətəndaş identikliyi fəlsəfi baxımdan daha geniş məfhumdur və özündə milli-mədəni-dini xüsusiyyətləri birləşdirir. Vətəndaş identikliyi fərdin yurd və torpaq sevgisi ilə başlayıb şəhidlik zirvəsinə qədər gedib çatan yolun mənəvi kompasıdır və burada A.Səhhətin “Vətən” şeri vətəndaş identikliyinə mənəvi istiqamətlərini çox gözəl ifadə edir:

Vətən əcdadımızın mədfənidir!
Vətən övladımızın məskənidir!
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz!

Milli identiklik olmadan vətəndaş identikliyindən danışmağa dəyməz və milli özünüdərk təlim-tərbiyə prosesinin əsas komponenti kimi qəbul edilir. Bunu 2009-cu ildə qəbul edilmiş “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da aydın görmək olar və qanunun 4-cü maddəsində təsbit olunmuş məqsədlər vətəndaş identikliyi baxımından əhəmiyyətlidir:

“4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təkəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq [“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2009].

Milli özünüdərkli əsas komponenti olan vətəndaş identikliyi özündə müəyyən milli və bəşəri dəyərləri birləşdirir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında aşağıdakı dəyərlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- ümumbəşəri dəyərlərin tanınması və onların mahiyyətinin dərk edilməsi;
- öz xalqına mənsub olan mədəni dəyərlərlə bərabər, ümumdünya mədəni dəyərləri ilə tanış olmaq və başqa xalqların da etnik-mədəni, dini adət-ənənələ-

rinə hörmətlə yanaşmaq;

– gənc nəsillə yaşlı nəsil arasında mənəvi varisliyin saxlanılması, öz ölkəsinin tarixinə məhəbbət hissini aşılması (öz tarixi keçmişini dərindən bilməyən fərddə heç vaxt vətəndaş identikliyi formalaşa bilməz, çünki hər xalq gələcəyə öz tarixi ilə gedir);

– əməyə, insan zəhməti ilə yaradılmış hər şeyə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq;

– vətəndaş identikliyinə elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi;

– intellektual səviyyənin yüksəldilməsi, biliyin dəyər kimi qəbul edilməsi, uşaqlarda müəllim əməyinə hörmət və ehtiram hissini aşılması;

– ailə dəyərlərinə və valideynlərə hörmət bəsləmək;

– Azərbaycan ailəsinə məxsus mütərəqqi mahiyyətli ənənələri qoruyub saxlamaq;

– şagirdlərdə vətəndaş mövqeyinin, dövlətin siyasi-iqtisadi gücünə rəğbət və qürur hissini formalaşdırılması.

Vətəndaş identikliyi yeni təhsil konsepsiyasının əsasında duran təməl standartlardan biridir və onun gənc nəsildə milli kimliyin, vətəndaş həmrəyliyinə formalaşdırılmasında rolu önəmlidir.

Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında hansı istiqamətlərə daha çox əsaslanmaq lazımdır? Bununla bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatda müəyyən yanaşmalar var və bu yanaşmalar vətəndaş kimliyinin öyrənilməsindən asılıdır. Tədqiqatçı T.V.Vodolazskaya vətəndaş identikliyinə müəyyənləşdirilməsində onun maddi və mənəvi ehtiyaclarının reallaşdırılmasını əsas amil kimi qeyd edir. İ.V.Konodaya görə isə, vətəndaş identikliyi siyasi kateqoriyadır və buraya hər bir vətəndaşın hüquqi və siyasi bacarıqları, səriştəsi, siyasi fəaliyyəti, vətəndaş cəmiyyətində iştirak səviyyəsi daxildir. Göründüyü kimi, bu yanaşmada daha çox ictimai-siyasi məzmun üstün götürülür. Təhsil üzrə mütəxəssislərin bir çoxuna görə, vətəndaş identikliyi bir şəxsin özünü müəyyən bir ölkənin vətəndaşı kimi dərk etməsində ifadə edir və M.A.Yuşin iddia edir ki, “vətəndaş identikliyi vətəndaş statuslu şəxsin şəxsiyyəti, vətəndaşlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, vətəndaşlıqla bağlı vəzifələri yerinə yetirmək, hüquqlardan istifadə etmək və həyatda fəal iştirak etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi müəyyən edilə bilər” [Asmolov A., 2007].

Vətəndaş identikliyi insan həyatının bütün yaş dövrlərində baş verən və şəxsiyyətin formalaşmasında həlledici amil kimi qəbul edilən mürəkkəb prosesdir. Bu proses hələ məktəbəqədər dövrdən ibtidai formada başlansa da, sonrakı dövrlərdə daha müntəzəm və sistemli xarakter almağa başlayır. Bu sahədə aparılan araşdırmalardan da aydın olur ki, vətəndaş identikliyinə daha fəal formalaşdığı dövr yeniyetməlik və gənclik dövrlərinə təsadüf edir, lakin vətəndaş identikliyinə əsasının məktəbəqədər yaş dövründən başlaması inkaredilməzdir

və məhz bu dövr ilkin şərt kimi çıxış edir. Bu yaş dövründə uşaqlar böyükləri təqlid edir, onlara daha çox inanır, ətrafda baş verən hər şeylə daha çox maraqlanır və emosional baxımdan daha həssasdırlar. Məktəbəqədər yaş dövründə təhsil sistemində aparılan islahatlar, təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi uşaqlarda vətəndaş mövqeyinin, vətəndaşlıq hissənin formalaşdırılmasına və ailəsinə, vətəninə sevginin aşılmasına xidmət edir. Bu gün məktəbəqədər təhsilin qarşısında duran aktual vəzifələrdən biri sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən xəbərdar olan, bu münasibətlərdə korrelyativ yanaşmanı daha çox tətbiq edən, özünü yalnız bir millətin və ya xalqın nümayəndəsi deyil, eyni zamanda, dünya vətəndaşı, mədəniyyətlərarası dialoqun subyektı kimi qəbul edən vətəndaşların yetişdirilməsidir.

Vətəndaş identikliyinə əsas komponentlərindən biri vətənpərvərlikdir və bu komponentə hələ qədim dövrlərdən vətəndaşlıq tərbiyəsində istinad edilmişdir. Qədim dünya fəlsəfəsinin ən güclü nümayəndələri olan Platon və Aristotel vətəndaşın təhsilini gənc nəslə, qanunlara riayət etmək və dövlət orqanlarına hörmət hissi aşılamaq prosesi kimi qəbul edirdilər. Jan-Jak Russo vətəndaş təhsilini insanın müstəqil inkişafı və bir fərd kimi özünü ifadə etməsi üçün şəraitin yaradılması kimi müəyyən etmişdir [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011]. Böyük çex pedaqoqu Y.A. Komenskiyə görə, insanın əsas məqsədini vətənə və bəşəriyyətə xidmət təşkil edir. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, insan heç də hazır əxlaqi prinsiplər və şüurla dünyaya gəlmir. Bu keyfiyyətlər insanın sonrakı yaş dövrlərində məqsədyönlü tərbiyə nəticəsində formalaşır. Rus pedaqogikasının atası K.D.Uşinski tərbiyənin əsasında milli təfəkkürü və bu təfəkkürün əsas daşıyıcısı olan milli dili – ana dilini götürürdü. O, uşaqda vətənpərvərlik tərbiyəsini, onun milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirməyi, ictimai bərc hissi aşılannmış fəal vətəndaş kimi yetişdirməyi zəruri hesab edirdi [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011]. XX əsr pedaqoqlarının görkəmli nümayəndələrindən biri olan V.A.Suxomlinski uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsində humanizmi əsas götürürdü və bu, sonralar onun əsərlərində də özünü göstərdi. O, həm bütün kollektivin, həm də konkret olaraq hər bir fərdin vətəndaşlıq fəaliyyətinin inkişafına töhfə verəcək kollektivin emosional cəhətdən zəngin, fəal həyatının təşkilini vətəndaşlıq tərbiyəsini ilkin şərti hesab edirdi [İstoriya pedagogiki: khrestomatiya., 2011].

Sonrakı illərdə vətəndaşlıq tərbiyəsi ilə bağlı baxışlar S.A.Amonaşvili, V.F.Şatalov, E.N.İlina, İ.P.Volkovanın pedaqoji əsərlərində daha da genişləndirildi. Bu pedaqoqların fikrincə, vətəndaşlıq tərbiyəsini əsasında əxlaq tərbiyəsi və insanlara humanist münasibət durur. Vətəndaş identikliyinə formalaşmasına qəribə alimlərdən B.Anderson, E.Giddens, P.Berger, İ.Vallerşteyn, T.Lakman, S.Hantinqton, E.Erikson öz əsərlərində geniş yer vermişlər. XX əsrin sonlarından başlayaraq, vətəndaş identikliyinə öyrənilməsi məqsədi ilə aparılan tədqiqatlarda

intensivləşmə özünü göstərməyə başladı. Keçən əsrin 90-cı illərində etnoloq V.A.Tişkov vətəndaş identikliyinə formalaşması problemini inkişaf etdirən ilk rus mütəxəssislərindən biri kimi ümumrusiya vətəndaş identikliyinə nəzəri əsaslarını yaratdı. Onun gəldiyi qənaətə görə, hər bir insanda vətəndaş şüuru ilə yanaşı, müxtəlif etnik identifikasiyalar da ola bilər, yəni bir ölkə daxilində yaşayan və müxtəlif etnik qruplara aid olan vətəndaşları buna misal gətirmək olar ki, bu da monoetnik ölkələr üçün xarakterik deyil. Bu xüsusiyyət daha çox özünü müxtəlif millətlərdən və xalqlardan olan insanların bir ölkə daxilində birgə yaşayış qaydalarına riayət edərək yaşadıkları dövlətlərə aiddir. Belə ölkələrdən biri kimi Azərbaycanı misal göstərə bilərik və burada hər bir milli azlığa multikultural dəyərlər baxımından demokratik və humanist münasibət bir çox dövlətlər üçün gözəl nümunə ola bilər. Beləliklə, “V.A.Tişkov tərəfindən hazırlanmış *sivil millət ideyası* elmi ictimaiyyətdə dəstək tapdı, dövlətimizin vətəndaşlarının ictimai şüurunda bəyənilirdi və qəbul edildi. Milli məsələdə Rusiyanın müasir siyasətinin əsasını qoyan müəlliflər kimi V.A.Tişkov, A.Y.Danilyuk və A.M.Kondakovu qəbul etmək olar” [Danilyuk A., 2009]. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətəndaş şəxsiyyətinə formalaşmasının mümkünlüyünün nəzəri əsaslarını N.V.İvanova, O.L.Knyazeva, S.A.Kozlova, E.K.Rivina, R.B.Sterkinin apardıqları tədqiqatlar daha da zənginləşdirdi [Vetoxina A., 2010]. Bu problemlə bağlı məktəbəqədər təhsil təcrübəsi G.N.Abrosimova, E.Y.Aleksandrova, G.N.Danilina, V.A.Maligina, A.A.Ostapets, M.E.Trubaçova və başqalarının əsərlərində öz əksini tapdı [Anikina T., 2012].

Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir ki, buraya “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nı daxil etmək olar. Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşağın vətəndaş identikliyinə əsasında onun özü haqqında təsəvvürləri, onu əhatə edən insanlarla özünü eyniləşdirməsi, ölkənin tarixində əsas yer tutan əlamətdar günlərə (bayramlar, tarixi günlər, mətəm günləri və s.), sosial hadisələrə cəlb edilməsi, onun öz “mən”ini getdikcə daha dərindən dərk etməsi durur. Bu kiçik varlıqları müəyyən hüquq və vəzifələrə malik, başqa insanlara hörmət və qayğı ilə, təbiətə, öz xalqının mədəni irsinə qayğı ilə yanaşan, eyni zamanda, başqa xalqların nümayəndələrinə tolerant münasibət bəsləyən kiçik vətəndaşlar kimi qəbul etmək lazımdır.

İbtidai sinif şagirdlərində vətəndaş identikliyinə yaradılmasında və formalaşdırılmasında ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür və təhsilin bu pilləsində tədris edilən fənlər və mövzular şagirdə özünə, ailəsinə, ölkəsinə məhəbbət hissi tərbiyə edir. Bəs bu yaş dövründə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan vətəndaş identikliyinə vəzifələri nədən ibarətdir? Bunlar aşağı-

dakılardır:

– ibtidai sinif şagirdlərinə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşılması, özünə və başqalarına hörmət, davranış mədəniyyətinə yiyələnmək, davranış normalarının pozulmasına qarşı dözümsüzlük;

– öz vətəninin tarixini daha dərinləndirən bilmək, keçmişimizdə baş vermiş mühüm tarixi hadisələri öyrənmək, tarixi yaddaşa malik olmaq və bununla qürur duymaq; tarixi qəhrəmanlarımızla fəxr etməyi şagirdlərə təlqin etmək;

– vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının əsası sayılan vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, Vətənə məhəbbət, öz xalqına mənsubluqdan qürur hissi keçirmək, dövlət atributlarına sonsuz sevgi bəsləmək, dövlət bayramları haqqında məlumatlı olmaq;

– ibtidai siniflərdə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması prosesində əmək tərbiyəsinin həyata keçirilməsi, insanın öz ölkəsinin iqtisadiyyatına verdiyi faydalardan məmnunluq hissi keçirməsi, bütün peşələrə hörmət və onların ictimai məzmunu ilə tanış olmaq, əməyə vicdanlı münasibət və əmək adamlarına hörmətin aşılması;

– vətənə sevgi ilə assosiasiya edilmiş vətəndaş identikliyinə vəzifələrindən biri olan ekoloji tərbiyə (bu zaman Vətənə, onun təbiətinə məhəbbətdən yaranmış qayğı hissi, təbiətin gözəlliyindən alınan emosional hissələrin tərbiyəsinə də diqqət yetirmək lazımdır).

Əxlaqi dəyərlərin və vətəndaş identikliyinə əsası ibtidai siniflərdə qoyulur və tədris edilən hər fənnin vətəndaş identikliyi baxımından imkanlarından istifadə zərurət kimi meydana çıxır. Bu baxımdan ibtidai təhsil səviyyəsində istifadə edilən bəzi dərslərlə problem baxımından araşdırmaq məqsəduyğundur, məsələn, 2-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində, demək olar ki, bütün bölmələr (“Vətənim Azərbaycan”, “Ətraf mühit və biz” və s.) vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasına xidmət edir. “Vətənim Azərbaycan” bölməsinə daxil edilmiş “Vətən sevgisi” fəslində “Doğma yurdun yovşanı”, “Bir parça torpaq”, “Vətənin keşiyində”, “Əsgərə hədiyyə” mövzuları vətənpərvərlik tərbiyəsi aspektindən maraqlı məqamlarla zəngindir. Dərslərin 39-cu səhifəsində Azərbaycanın görkəmli şairi Mirvarid Dilbazinin “Vətənin keşiyində” şeri güclü emosional təsir gücünə malikdir:

Laylasında anam mənə
Belə demiş dönə-dönə:
“Bir anam mən, biri Vətən,
Yadda saxla bunları sən:
Canın kimi sev vətəni,
O bəsləmiş, oğul, səni!

Bayrağını möhkəm saxla,
Sərhədini tez-tez yoxla.
Qəhrəman ol, oğul, sən də
Qoru bizi böyüyəndə”.
Gözəl vətən, gözəl vətən!
Keşiyində durmuşam mən!

[İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları, 2021].

Bu şəirdə Vətənə, dövlət atributlarına sevgi, ana ilə Vətənin müqəddəs dəyəri, Vətənin sərhədlərinin qorunmasının vacibliyi şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissinin yaranmasına şərait yaradır.

Problem baxımından 3-cü sinfin “Azərbaycan dili” dərslərini [İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları, 2022] nəzərdən keçirdik və burada da vətəndaş identikliyi ilə bağlı maraqlı mövzulara rast gəldik. Müəllim dərslərdəki “Dünyamızı tanıyaq” bölməsində şagirdləri “Biz azərbaycanlıyıq!”, “Dünya xalqları”, “Tarixi abidələr”, “Milli bayramlar”, “Səyahət” mövzuları ilə tanış edərkən təlim prosesində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi istiqamətində bir çox işlər görə bilər. Dərslərin 42-ci səhifəsində yer alan “Tarixi abidələr” mövzusunda Azərbaycanın qədim memarlıq abidələrindən biri olan Şirvanşahlar sarayının təsvirinə rast gəlirik və onun haqqında verilmiş sualların cavablarının şagirdlər tərəfindən tapılması tövsiyə edilir. Bu mövzuda dünyanın tarixi abidələri ilə birlikdə öz abidələrimizin də yaranma tarixi haqqında geniş məlumat verilməsini arzu edirik, çünki kiçikyaşlı məktəblilərin vətəndaşlıq tərbiyəsində “Haradan başlayır Vətən?” sualına verilən cavabın önəmli rolu vardır. Məhz buna görə hələ kiçik yaşlardan onlara vətənin tarixi, coğrafiyası, sərhədləri, tarixi keçmişi, atributları haqqında geniş məlumat vermək lazımdır. Yuxarıda adları çəkilən mövzuların hər biri məktəbliləri yaşadıkları ölkənin gözəl təbiəti, tarixi abidələri, möhtəşəm tarixi keçmişi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, burada yaşayan xalqlar və etnoslar haqqında məlumatlarla tanış edir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə öz vətənləri haqqında güclü təəssürat yaranır və bu, sonrakı yaş dövrlərində onların əsl vətəndaş kimi böyümələrində baza rolunu oynayır. Vətəndaş identikliyinə formalaşdırılması yalnız tədris prosesində deyil, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin həyata keçirilməsi zamanı da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sinifdən xaric tədbirlərdən ekskursiyalar daha məqsədə uyğundur.

Bakı şəhəri, 6 nömrəli məktəbin 3 “c” sinif şagirdlərinin İçərişəhərə ekskursiyasını təşkil edən müəllim Səbinə Məcidova əvvəlcə tarixi abidələrimiz, tarixi eksponatlar haqqında şagirdlərə məlumat verdi və bu, onlarda tarixi keçmişə güclü marağın yaranmasına səbəb oldu. Ekskursiya müddətində müəllim İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası və digər tarixi abidələr haqqında uşaqlara elə oradaca geniş məlumat verdi. Sonda Səbinə müəllim ekskursiyadan qayıdırdan sonra uşaqlara “Azərbaycanın tarixi yerləri” mövzusunda kiçik həcmli yarıdıcı iş yazmağı tapşırırdı. Yazılardan məlum oldu ki, bu ekskursiya onlarda milli mənlilik şüurunun və milli ləyaqətin inkişafına təkan verməklə yanaşı, öz tarixinə, milli kökünə hörmət və məhəbbət hissi aşılamış, onlarda vətənpərvərlik və öz tarixi keçmişi üçün duyduqları qürur hissini gücləndirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məktəbəqədər və ibtidai məktəb dövründə vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının elmi-pedaqoji əsaslarını ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaş identikliyi hər bir insanın müəyyən dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluğunu dərk etməsində özünü bürüzə verir. Burada yalnız milli mənsubiyyət deyil, eyni zamanda yaşadığımız ölkəyə münasibətimiz də nəzərə alınmalıdır. Tarixi zərurətdir ki, müəyyən etnik qruplar müəyyən bir dövlətin tərkibində dominant (yəni həmin dövlətin aparıcı etnosu, xalqı) xalq ilə çiyin-çiyinə yaşayıb, özlərini bu ölkənin vətəndaşı hiss edirlər. Bu zaman milli mənsubiyyəti ilə yanaşı, yaşadığı ölkəyə məhəbbət, həmin ölkədə yaşayan digər etnosların multikultural dəyərlərinə tolerant münasibət vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında əsas qayə kimi çıxış edir, məsələn, Azərbaycanda azərbaycanlılarla yanaşı digər xalqların nümayəndələri də (ləzgi, talış, yəhudi, saxur, udin, rus və s.) yaşayırlar və onlar da bu ölkəni azərbaycanlılar qədər sevir. Bu, Azərbaycanın erməni qəsbkarlarına qarşı Qarabağda apardığı 44 günlük Vətən müharibəsində də aydın göründü. Qarabağın azad edilməsi uğrunda ölkəmizin, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları qəhrəmancasına döyüşdülər. Öz canından keçən qəhrəman əsgərlərimiz arasında azərbaycanlılarla bərabər, bu ölkədə yaşayan digər xalqların da onlarla nümayəndəsi var idi. Bu, onu deməyə əsas verir ki, vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında vətəndaşla onun yaşadığı ölkə arasında münasibətlərin hansı formada olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə demokratiklik, bərabərlik, tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanırsa, əlbəttə, bu dövlətin bütün millətlərdən olan vətəndaşları onu sevərək, göz bəbəyi kimi qoruyacaqlar. Belə dövlətlərin sırasında vətənimiz Azərbaycanı iftixarla misal gətirə bilərik və uşaqlarımızı da, hansı yaş dövründə olmalarından asılı olmayaraq, bu ruhda tərbiyə etməliyik. Bu zaman biz həm vətəndaş identikliyinə, həm də digər xalqlara tolerant münasibətin formalaşmasının reallaşdırılmasına nail ola bilərik.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə həm məktəbəqədər müəssisələrdə, həm də orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının imkan və vasitələrini öyrənmək baxımından aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər yaş dövründə və ibtidai təhsil səviyyəsində uşaqlarda vətəndaşlıq identikliyinə formalaşdırılmasının sosial-pedaqoji əhəmiyyəti, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşdırılmasının imkan və yolları geniş tədqiq edilmişdir. İlk dəfə olaraq şagirdlərin vətəndaş kimi yetişdirilməsində vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasının üstün cəhətləri, bu barədə klassik mütəfəkkirlərin, müasir tədqiqatçıların ideyaları, nəzəriyyələri təhlil edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilmiş ideyalar və nəzəriyyələr məktəbəqədər müəssisələrdə və orta ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən pedaqoqlar, tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən uşaqlarda vətəndaş identikliyinə formalaşdırılmasında istifadə ediləcək metodik tövsiyə kimi qəbul edilə bilər. Həm müəllimlər, həm də valideynlər uşaqlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması, onların əsl vətəndaş kimi tərbiyə edilməsində ortaya çıxan problemlərin həllində məqalədən bir mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Qanun”, 2009.
2. Ağayev Ə. (2011). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. (2 cildə). c.1. Bakı, “Mütərcim”.
3. İlyasov M. (2021). Müasir təhsil: ənənədən innovasiyalara. Bakı, “Elm və təhsil”.
4. İsmixanov M., Vəliyeva S. (2013). Sosial pedaqogika. Bakı.
5. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları. (2021). Azərbaycan dili (tədris dili). (ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. 2-ci hissə). Bakı.
6. İsmayılov R., Nurullayeva Ü. və başqaları. (2022). Azərbaycan dili (tədris dili). (ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. 1-ci hissə). Bakı.
7. Anikina T., Stepanova G., Terentyeva N. (2012). Dukhovno-nravstvennoye i grazhdanskoye vospitaniye detey doskolnogo vozrasta.
8. Asmolov A. (2007). Psixologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoye ponimaniye pazvitiya cheloveka. Moskva: Smisl: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”.
9. Bondarevskaya Yu.V. (2005). Tsennostniye osnovaniya lichnostnoorientirovannogo vospitaniya. “Pedagogika”, № 2, s. 29–36.
10. Vetokhina A.Ya. (2010). Nravstvenno-patrioticheskoye vospitaniye detey doskolnogo vozrasta. Metodicheskoye posobiye dlya pedagogov. Spb.: DETSTVO – PRESS
11. Danilyuk A.Ya. Tishkov V.A., Kondakov A.M. (2009). Kontsepsiya dukhovno-nravstvennogo razvitiya i vospitaniya lichnosti grazhdanina Rossii v sfere obshego obrazovaniya: proyekt. Ros.akad. obrazovaniya. — Moskva, “Prosvesheniye”.

12. Dzidzoyeva S.M., Krasnoshlik Z.P. (2013). Polikulturniy podkhod k formirovaniyu grazhdanskoy identichnosti v teorii i praktike doshkolnogo obrazovaniya. Strategiya doshkolnogo obrazovaniya v kontekste Federalnogo zakona “ Ob obrazovanii v RF”: materialı Medzdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Postov-n/D: IPO YuFU.
13. Istoriya pedagogiki: khrestomatiya. (2011). sost. A.N.Dzhuriniskiy. 2-ye izd., pererab. i dop. – Yurayt-Izdat.
14. Gabriel A.Almond., Sidney Verba. (1989). The civic culture: political attitudes and democracy in five nations. SAGE Publications. 379 p.

EDUCATION OF COGNITIVE SKILLS IN PRESCHOOL CHILDREN

Sharafat Bakhishova

Azerbaijan State Pedagogical University,
Doctor of Pedagogical Sciences, associate professor
E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-7848-2068>

Abstract. The article talks about the democratization of education and its integration into the world education system, the application of active learning methods and technologies, the effective organization of the pedagogical process in preschool educational institutions, and the formation of new pedagogical thinking. The purpose of the application of active learning methods and technologies, and innovations applied to the education system is to stimulate the intellectual and general development of children. It is noted that the content of the exercises today includes the development of a humanist position in children, the choice situation for children, creative search, problem-solving, the ability to cooperate and cooperate in the exercise, self-regulation, self-awareness, and the emergence of reflection. It is an important condition for the reflection of the child and the selection of methods that allow children to develop their cognitive activity. Methods of increasing cognitive activity include comparison, analysis, generalization, question-and-answer method, solving complex tasks, research, etc. includes. By using these methods, conditions are created for children to be active in lessons, and to work carefully and enthusiastically.

Keywords: preschool children, cognitive activity, communication and cooperation skills, self-regulation and self-awareness, mental and intellectual development, methods, logical tasks, research skills.

To cite this article: Bakhishova Sh. (2023). Education of cognitive skills in preschool children. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 31–50.

Article history: received – 10.01.2023; accepted – 06.02.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA DƏRKETMƏ BACARIQLARININ TƏRBIYƏ OLUNMASI

Şərafət Baxışova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-7848-2068>

Annotasiya. Məqalədə təhsilin demokratikləşdirilməsi və dünya təhsilinə inteqrasiyadan, fəal təlim metod və texnologiyalarının tətbiqindən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin səmərəli təşkili, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasından danışılır. Təlim-tərbiyəyə tətbiq edilən fəal təlim metod və texnologiyalarının, innovasiyaların tətbiqində məqsəd uşaqların intellektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir. Qeyd olunur ki, bu gün məşğələlərin məzmununda uşaqlarda humanist mövqenin inkişafı, uşaqlar üçün seçim situasiyası, yaradıcı axtarış, problemin həlli, məşğələdə ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarığı, özünütənzimləmə, özünüdərk və refleksiyanın yaranmasının öz əksini tapması, onların idrak fəallığını inkişaf etdirməyə şərait yaradan metodların seçilməsi mühüm şərtidir. İdrak fəallığının yüksəldilməsi metodlarına müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, sual-cavab metodu, məntiqi tapşırıqların həll edilməsi, tədqiqatçılıq və s. daxildir. Bu metodlardan istifadə etməklə uşaqların məşğələlərdə fəallıq göstərmələrinə, diqqətlə və həvəslə işləmələrinə şərait yaranır.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, idrak fəallığı, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarığı, özünütənzimləmə və özünüdərk, əqli və intellektual inkişaf, metodlar, məntiqi tapşırıqlar, tədqiqatçılıq bacarığı.

Məqaləyə istinad: Baxışova Ş. (2023). Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dərkətmə bacarıqlarının tərbiyə olunması. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (242), səh. 31–50.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.01.2023; qəbul edilib – 06.02.2023.

Giriş / Introduction

Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hər bir insanın taleyi üçün məsuliyyət, əsasən, onun öz üzərinə düşür. Aydınadır ki, gənclərin əksəriyyətində yeni şəraitdə yaşamaq və çalışmaq üçün psixoloji və sosial hazırlıq kifayət qədər deyil. İnsan həyatın qeyri-adi və mürəkkəb sınaqlarından ləyaqətlə çıxmaq üçün bilik və hazırlığı nə ailədən, nə uşaq bağçasından, nə də məktəbdən kifayət dərəcədə almır.

Özünüreallaşdırma, özünütəqdim etmə müasir dövrdə insanın ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Təlim-tərbiyə prosesində bu işin dəstəklənməsi, onun tərbiyəçi-müəllim və uşaq fəaliyyətinin mərkəzinə gətirilməsi, xüsusilə əhəmiyyətliyətlidir. Bunun bir mühüm yolu təfəkkür müstəqilliyini təmin edən tapşırıqların verilməsidir. Məşğələlər vasitəsilə uşaqların inkişafını təmin etmək, izləmək mümkün olur. Uşaqlar idrakın müxtəlif mərhələlərində anlama, tətbiq etmə, təhli etmə və s. bacarıqlar nümayiş etdirirlər.

Məzmunun modernləşdirilməsi zamanı hər hansı bir yeniliyi, yeni üsul və formanı, tədrisə daxil olan yeni mövzuları tətbiq edərkən məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Modernləşdirmə prosesində uşaqları psixi cəhətdən yükləyən mövzular, standartlar təlim prosesindən çıxarılır, təfəkkürü və təxəyyülü inkişaf etdirən yeni təlim üsulları tətbiq olunur. Texnoloji yeniliklər və təlim mühiti uşaq fantaziyalarına uyğun qurulur (rəngli və işıqlı qrup otaqları, mebellərin düzülüşü, maraqlı təlim vəsaitləri və s.) və təlimi maraqlı etməyə yönəldilir.

Prof. Ə.Qədirov məktəbəqədər dövrdə uşaqların tək-cə hissi idrakla kifayətlənməyib, təbiət və cəmiyyət haqqında yaşlıların verdiyi şifahi təsvir və izahatlarından da istifadə edib, idrak fəaliyyətlərini zənginləşdirdiklərini göstərir və yazır: “6–7 yaşlı uşaqların mühakiməsi daha mürəkkəb və təkmilləşmiş xarakter daşıyır. Uşaq bu mərhələdə nəinki ümumiləşdirmə aparır, həmçinin onları təshih edir və təkmilləşdirir [Qədirov Ə., 2008].

Əsas hissə / Main part

Uşaqların idrakının inkişaf etdirilməsi, birinci növbədə, inkişafetdirici təlimin həyata keçirilməsini, bu prosesdə varisliyin gözlənilməsini tələb edir. Getdikcə artan informasiya axını uşaqların fikri qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsini və bunun üçün də, ilk növbədə, uşağın idrakının inkişafını təmin etmək vəzifəsini ön plana çəkir.

Ənənəvi təhsil sistemi müəllim-yönümlüyə, məqsədyönümlüyə, bilikyönümlüyə, təklifyönümlüyə əsaslanmış və uşaqlara çox az həyatı bacarıqlar aşılamış,

təfəkkürü inkişaf etdirməyə yönəlməmişdir.

Avstriya alimi K.Büler belə hesab edirdi ki, “Sözün həqiqi mənasında inkişaf dedikdə, əvvəla, təbii imkanlar, ikincisi isə onların həyata keçirilməsi istiqaməti, yaxud məqsədi başa düşülür” [Byuler K., 1924]. Onun fikrincə, hər bir fərd öz inkişafında ardıcıl olaraq instinkt, vərdiş və intellekt mərhələlərini keçir. Psixikanın inkişafında daxili ritm, mənəvi yetkinlik təzahür edir. Xarici təsirin rolu ondan ibarətdir ki, həmin daxili ritmi ya sürətləndirir, ya da ləngidə bilir. K.Bülerin fikrincə, orqanizmdə daxili məqsəd var və inkişafın istiqamətini də məhz o müəyyən edir.

Təhsildə yeni yanaşmaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim uşaqların yadlaşının yalnız yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, təfəkkürün, şəxsi xarakter keyfiyyətləri və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, həyat üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına yönəldilməlidir. Uşağyönümlülüyə, nəticəyönümlülüyə, şəxsiyyətyönümlülüyə, tələbyönümlülüyə əsaslanmalıdır. Ənənəvi təhsil biliyə yönəlmişdisə, indi səriştəlilik əsas məqsəd kimi qarşıda durur. Yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı biliklərdən istifadə etməyi bacaran, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, fəal, şüurlu, məsuliyyətli, rəqabətədzümlü, konstruktiv şəxsiyyətin yetişdirilməsi müasir təhsilimizin əsas mahiyyət və məqsədini təşkil edir.

S.N.Arxişipovanın “Saxa Respublikasında (Yakutiya) məktəbəqədər və ibtidai təhsil sistemində inkişafetdirici təlim” [Arxhipova S., 2005] adlı dissertasiyasında inkişafetdirici təlimin tətbiqinin nəticələrinin müəllimlərin peşəkarlıq kompetensiyasından, inkişafetdirici təlimin nəticələrinin müvəffəqiyyətli olmasının onun məktəbəqədər və ibtidai təhsil arasında varisliyinin təmin edilməsindən, öyrənmənin səviyyəsinin məktəbəqədər təhsil müəssisəsində və ibtidai məktəbdə inkişafetdirici əşya mühitinin yaradılmasından və s. asılılığını göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər müəssisələrdə integrativ təlimə, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsinə, inkişafetdirici təlimin təmin olunmasına kifayət qədər diqqət yetirilmir. Tərbiyəçi-müəllimlərin bir qismi inkişafetdirici təlimin mahiyyətini dərk etmədiyindən və yaradıcı yanaşma ilə işləyə bilmədiklərindən, digərləri metodik kömək və zəruri ləvazimatları əldə edə bilmədiklərindən, başqaları isə ənənəvi metodlardan hələ də əl çəkə bilmədiklərindən bu problemə lazımı əhəmiyyət verə bilmirlər.

L.S.Vıqotski bilik, bacarıq və vərdişlərə, ümumi keyfiyyətlərə, qabiliyyətlərə (müəssisləşdirmə, ümumiləşdirmə, ixtiyarilik) yiyələnməyin mümkün olduğunu aşkara çıxarmışdır. O, birinci cəhəti (bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməni) təlim (öyrənmə), ikinci cəhəti isə inkişaf adlandırmışdır. Onun fikrincə, təlimdə mənimsəmənin əsas predmetini bilik və mədəniyyət haqqında tarixi təcrübə təş-

.....
kil edir. L.S.Viqotskiyə görə, təlim inkişafın əsas amilidir [Viqotskiy L.S., 1982].

Bəzi yaradıcı, yenilikçi tərbiyəçi-müəllimlər səy göstərsələr də, nəticə əldə edə bilmirlər. Bu da məktəbəqədər müəssisə rəhbərlərinin, tərbiyəçi-müəllimlərin inkişafetdirici təlim haqqında pedaqoji-psixoloji, nəzəri və praktik biliklərinin kifayət qədər olmaması ilə əlaqədardır. Bu zərurət məktəbəqədər təhsil pilləsində inkişafetdirici təlimin nəzəri və praktik əsaslarının tədqiqinə ehtiyac yaratmışdır.

Təbiidir ki, müxtəlif dövrün nümayəndələri inkişafetdirici təlim anlayışını yaşadığı tarixi dövrün tələbləri baxımından şərh etmiş və müvafiq təkliflər irəli sürmüşlər. Bu mövzunun mürəkkəbliyi və eyni zamanda pozitiv tərəfi pedaqogika və psixologiyanın üzvi və təbii surətdə birləşməsində özünü büruzə verir. Təlim didaktikanın komponentdirsə, inkişaf psixoloji prosesdir.

Aşağıdakı pedaqoji şərtlər məktəbəqədər təhsil sistemində inkişafetdirici təlimin səmərəliliyini təmin edir:

– şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinin inkişafı, yəni müstəqil olaraq idrak və təlim üsullarını mənimsəyən subyektin fəaliyyəti üçün başlıca integrativ məqsədi əlverişli şərait yaratmaq olan açıq təlim məkanının formalaşdırılması;

– məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş və fizioloji imkanlarına müvafiq müasir təlim texnologiyalarının sistemləşdirilməsi və iş formalarının təkmilləşdirilməsi;

– bir fəaliyyət çərçivəsində komponentlərin pedaqoji integrasiyasının (oyun prosesində inkişafetdirici təlim, idrakın inkişafı, tərbiyəvi təsir və s.), böyüklərlə uşaqların ünsiyyət tərzinin təmin edilməsi;

– məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ibtidai siniflər arasında varisliyin təmin olunması yollarının göstərilməsi;

– məktəbəqədər təhsil müəssisələrini və ibtidai sinifləri integrasiya edən təhsil müəssisələrinin yaradılması;

– məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və ibtidai sinif proqramlarının inkişafetdirici xarakterinin təmin olunması;

– inkişafetdirici proqramların reallaşması üçün təlim-metodik təminatın gücləndirilməsi;

– məktəbəqədər və ibtidai təlim üzrə inkişafetdirici proqramların mahiyyəti və ardıcılığı problemi üzrə tərbiyəçi-müəllimlərin ixtisasartırma kurslarının təşkili;

– məktəbəqədər hazırlıq qrupları və ibtidai siniflərin birgə təlim layihələrinin həyata keçirilməsi;

– inkişafetdirici təlimi reallaşdırmaq üçün hüquqi-normativ, təşkilati-struktur, təlimin təşkili, metodiki, kadrların ixtisaslaşması, valideynlərin maarifləndirilməsi, maliyyə və maddi-texniki təminat üzrə elmi-praktik tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və s.

İnkişafetdirici təlim tədris prosesinin bütün təşkilat formalarını kompleks şə-

kildə özündə birləşdirir. Bu sistemə məşğələ və məşğələdənkənar, digər tədbirlər daxildir. Bu təşkilat formalarının hər biri məzmun və məqsədinə görə təhsil prosesinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə xidmət edir. İnkişafetdirici təlimin təşkili prosesində tərbiyəçi-müəllimlər uşaqlara öyrənməyi öyrətməklə yanaşı, onlarda müstəqil düşünmək, yeni biliklər əldə etməyə təşəbbüs göstərmək, başqasının fikrinə münasibət bildirmək, müstəqil rəy söyləmək, öz fikrini əsaslandırmaq, mühakimə yürütmək və s. bacarıqlar aşılayır, onların təfəkkürünün tənqidliliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və kreativliyinə (yaradıcılığına) zəmin yaradır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafetdirici təlim məşğələ prosesində və məşğələdənkənar vaxtlarda həyata keçirilir.

Məşğələ prosesində aşağıdakı təlim formalarından istifadə olunur: oyun və oyun-tapşırıqlar; binar məşğələlər; “Şən və hazırcavablar klubu”; səhnələşdirilmiş məşğələ; məşğələ–yarış; məşğələ–axtarış; məşğələ–səyahət; məşğələ–məsləhət; məşğələ–disput; yaradıcı layihələr.

Bu təlim formaları uşaqların şüurlu öyrənməsinə, müstəqil işləməsinə, təlim vərdişlərinin formalaşmasına, intellektual və məntiqi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Oyun fəaliyyətinin modelləşdirilməsində uşaqların özünütəşkilinin maksimal səviyyəsinə istinad edərək xüsusi ssenari ilə işlənən və pedaqoq tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən təlim, tərbiyə və inkişafın təşkili formasıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təcrübəsində müxtəlif növ oyunların keçirilməsi əsas fəaliyyət növüdür. Bunların məqsədi təlimin praktik istiqamətini gücləndirmək və mənimsənilmiş bilikləri yaradıcı şəkildə tətbiq etməkdir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, oyunların pedaqoji və didaktik imkanlarının əhəmiyyəti kifayət qədər genişdir. Belə ki,

– təlim prosesi təlim fəaliyyətinin motivlərinin stimullaşdırılması vasitəsi ilə aktivləşir;

– sosial həyatın real şəraitini modelləşdirən şəxsiyyətlərə münasibətlər yaranır;

– təlim materiallarının mənimsənilməsindəki mürəkkəbliyi uşağa izah edilərək aradan qaldırılır;

– uşaqların özlərinə yaradıcı münasibəti dərinləşir və genişlənir.

Təlim forması kimi oyunların komponentləri aşağıdakılardır:

- həlli tələb olunan problemin mövcudluğu;
- sosial, işgüzar və s. problemlərə analogi oyun situasiyasının modelləşdirilməsi;

- rolları oynayan iştirakçıların bir-biri ilə və tərbiyəçi-müəllimlə qarşılıqlı təsiri;

- əlavə oyun atributlarının istifadə edilməsi;
- iştirakçıların yüksək emosional vəziyyəti;
- oyunçuların hərəkətlərinin improvizasiya xarakterli olması;
- oyunun nəticəyönümlü olması.

Oyunlar uşaqlarda danışmağa və yaxud hər hansı bir fəaliyyəti icra etməyə motiv, yəni daxili ehtiyac yaradır ki, bu da təlim prosesinin təbiiliyini təmin edir. İdrak proseslərinin fəallaşması ilə inkişafetdirici təlim təmin olunur.

Adi oyunlar uşaqları yalnız əyləndirir, inkişafetdirici oyunlar isə həm əyləndirir, həm də onların təfəkkürünü inkişaf etdirir. Oyunda uşağın qarşılaşdığı dərkətmə motivləri gələcəkdə onu daha mükəmməl qərarlar qəbul etməyə sövq edir: təlim prosesində, insanlarla ünsiyyətdə və böyüdükcə yaşadığı həyatı dərk etməkdə.

İnkişafetdirici oyun və tapşırıqlar qaydalı oyunların müəyyən növü olaraq idrak proseslərinin inkişafına, təəssüratların zənginliyinə, şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəlmişdir ki, bunlar üçün də “ümumiləşmiş məqsədlər”, oyun vəzifələrinin əyləncəli olması, situasiyanın variativliyi xarakterikdir. Diqqətin, yaddaşın, təfəkkürün, yaradıcı qabiliyyətlərin, intellektin inkişafına yönələn oyun və tapşırıqlar ümumilikdə məktəbəqədər yaşlı uşağın əqli inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu oyunların məzmunu şəxsiyyətin inkişafı üçün şərait yaradır: idraki və emosional inkişafın vahidliyi, xarici və daxili motivlər, uşaqların kollektiv və fərdi fəallığı. Belə oyun və tapşırıqların həyata keçirilməsində göstərilən şərtlərin reallaşması zəruridir. Belə ki, hər oyun uşağa yeni emosiyalar, bacarıqlar aşılayır, onun ünsiyyət təcrübəsini genişləndirir, kollektiv və fərdi fəallığı inkişaf etdirir.

İnkişafetdirici təlim aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

1. dərkətmə proseslərinin inkişafı (təfəkkürün müxtəlif formaları, audioverbal operativ yaddaşın həcmiminin yüksəldilməsi, eşitmə və görmə yaddaşı, konsentrasiya qabiliyyəti, diqqətin paylanması və s.);

2. lüğət ehtiyatının (fəal və passiv lüğətin) zənginləşdirilməsi;

3. görmə-məkan və məkan-zaman oriyentirlərinin təkmilləşdirilməsi;

4. suksessiv qabiliyyətlərin (hərəkətlər və onların planlaşdırılması) inkişafı.

İnkişafetdirici oyunlar və tapşırıqlar uşağın müxtəlif qabiliyyətlərini, o cümlədən, hərəki və idraki fəallığını inkişaf etdirən, xüsusi tərtib olunmuş oyunlardır. Bu oyunların vasitəsi ilə hiss orqanlarının – görmə, eşitmə, əqli bacarıqların inkişafına, diqqət və yaddaşın möhkəmlənməsinə nail olmaq, hərəki vərdişlərin mənimlənməsinə kömək etmək və daha sürətli nitq inkişafına təkan vermək olur.

İnkişafetdirici oyun və oyun – tapşırıqlar (nitq inkişafı üzrə).

Oyun-tapşırıq №1. “Sözləri deyın” (dinləmə diferensiasiyası üçün).

a) Bacardığınız qədər [a] səsi ilə başlayan sözlər deyın ([b]; [c]; [ç] və s.).

b) Bacardığınız qədər [t] səsi ilə bitən sözlər deyın ([i] ;[k]; [a] və s.).

c) Bacardığınız qədər ortasında [m] səsi olan sözləri deyın ([f], [z], [l] və s.).

Oyun-tapşırıq №2. “Əl çalın” (səslərin təhlili).

Tərbiyəçi-müəllim: – İndi mən sizə bir neçə söz deyəcəyəm. Siz hansı sözdə [s] səsini eşitsəniz, əl çalın ([q]; [d]; [ş],[o] və s.) (bağ, yol, papaq, süfrə, çörək, tüstü, yağış, pəncərə).

– Siz sözdə [z] səsini eşitsəniz, bir dəfə, [s] səsini eşitsəniz, iki dəfə əl çalın.

Tapşırıq yavaş tempdə başlayır, sonra sürət artırılır (zürəfə, sərçə, düzənlik, dəniz, sahil, söyüd, soyuq, Zülfüqar, duz). Bu tapşırıq həm də uşaqların reaksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verəcək.

Oyun-tapşırıq №3. “Sözlərlə oynayaq”.

Tərbiyəçi-müəllim aşağıdakı sual və tapşırıqlarla uşaqlara müraciət edir:

– Elə bir söz deyın ki, [f] səsi ilə başlasın (və yaxud qurtarsın).

– Bu sözlərdə hansı səsin birinci (və ya sonuncu) olduğunu deyın (divan, bağça, şəhər, Bakı, neft, neftçi, idman, pilləkən).

– Bu sözlərdə olan səsləri ardıcılıqla deyın (səma, təyyarə, duman, quş, qanad).

– Bu sözdə hansı səs 2-ci, hansı səs 3-cü, 4-cü və 5-cidir? (xalça).

Oyun-tapşırıq №4. “Yeni söz fikirləşin”.

Tərbiyəçi-müəllim: – Mən indi sizə bir söz deyəcəyəm. Siz onun 1-ci və 2-ci səsini dəyişməklə yeni söz yarada bilərsiniz, məsələn, qız-qoz.

Sözlər: göz-köz, toz-qoz, daş-qaş və s.

Oyun-tapşırıq № 5. “Uzun və qısa sözlər”.

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, indi biz sözləri müqayisə edəcəyik. Mən iki söz deyəcəyəm, siz isə onlardan hansının qısa, hansının uzun olduğunu mənə deyəcəksiniz, amma yadınızda saxlayın ki, siz adı çəkilən əşyaları, canlıları yox, yalnız sözləri müqayisə edəcəksiniz, məsələn, “qol” sözü. Bu söz özü qısa, amma bədənin bir üzvü kimi uzundur.

Sözlər: at-dayça, it-küçük. “At” sözü qısa, amma ev heyvanı kimi böyükdür.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə aid oyun – tapşırıqlar

Lüğət ehtiyatının keyfiyyəti və kəmiyyəti bütövlükdə uşağın nitq inkişafının səviyyəsini müəyyən edir. Buna görə də həm passiv, həm də aktiv lüğətin inkişafına diqqət yetirmək zəruridir. Uşaqların sözlərin mənalarını bilmələri və müstəqil fikir söyləyərkən onlardan yerində istifadə etmələri vacibdir. Aşağıdakı tapşırıqlar bu məqsədlə tərtib olunmuşdur.

Nitq inkişafı üçün inkişafetdirici oyunlar

1. Oyun “Müsaibə”

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, hər gün ölkəmizin hər bir guşəsində müxtəlif

hadisələr, yeniliklər baş verir, hər tərəfdən müxtəlif xəbərlər gəlir. Bunları bizə kim çatdırır? (müxbirlər, jurnalistlər). Bunun üçün onlar nə edirlər? (gördüklərini şərh edir, xəbərləri tamaşaçılara çatdırırlar). Siz tez-tez televizorda jurnalistlərin küçədə, müxtəlif tədbirlərdə və hətta televiziya studiyalarında adamlarla sual-cavab apardıqlarını görürsünüz. Buna “müsahibə” deyilir.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqları yeni sözlərlə tanış edir.

Müsahibə – radio, televiziya və qəzetlərdə verilməsi üçün jurnalistlərin adamlarla apardığı söhbətdir.

Müxbir – sual verəndir. Respondentlər – müxbirin suallarına cavab verənlərdir.

Uşaqlar arasında rollar bölüşdürülür. Mövzular müzakirə olunur. Təyin olunmuş “müxbirlər” suallar verir, uşaqlar isə mikrofon vasitəsi ilə cavab verməyə alışıdırırlar. Uşaqlar müxbirin suallarına mikrofon vasitəsi ilə cavab verirlər. Bu proses videokamera vasitəsi ilə çəkilib. Sonra birlikdə bu səhnələrə baxıb müzakirə aparırlar.

Mövzular: teatrda gördükləri hər hansı bir tamaşanın müzakirəsi; bayramların keçirilməsi haqqında uşaqların fikirləri; uşaqlar üçün maraqlı olan kitabların müzakirəsi; uşaqların çəkdiyi şəkillər haqqında müsahibələr; həftə ərzində uşaqların qarşılaşdıqları maraqlı hadisələr və s.

Oyun variantları:

1. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlardan müsahibə götürür.
2. Uşaqlar tərbiyəçi-müəllimdən müsahibə götürürlər.
3. Valideynlər uşaqlardan müsahibə götürürlər.
4. Uşaqlar valideynlərdən müsahibə götürürlər.

Sonda uşaqlar yaxşı müsahibə götürdükləri üçün mükafat olaraq qələm və ya dəftər alırlar (zəif və ya bacarıqlı olmasından asılı olmayaraq bütün uşaqlar).

2. Oyun “Şəkil – tapmacalar”

Uşaqlar dairəvi şəkildə otururlar. Tərbiyəçi-müəllim qrup otağına içində balaca şəkillər olan qutu gətirir və bu qutuda nə olduğunu soruşaraq uşaqlarda motivasiya yaradır. Uşaqlar müxtəlif cavablar verərək nə düşündüklərini söyləyirlər. Onlardan biri tərbiyəçi-müəllimin göstərişi ilə qutudan bir şəkil çıxarır və onu uşaqlara göstərmədən öz sözləri ilə təsvir edir. Uşaqlar onun nə olduğu barədə öz fikirlərini söyləyirlər. Cavabı düz tapan uşaq şəkli qutudan çıxarır.

3. Oyun “Oyuncağı tap”

Uşaqlardan biri bir neçə dəqiqəliyə otaqdan çıxır. Bu müddət ərzində tərbiyəçi-müəllim uşaqlarla birlikdə bir hekayə seçir və təqdim edir. Hər uşaq stolun üstünə bir oyuncaq qoyur. Bu hekayənin əsas qəhrəmanını stolun üstündəki seçilmiş oyuncaqlardan biri təmsil edir.

Bayırda gözləyən uşaq içəri dəvət olunur. Uşaqlar növbə ilə, obrazın adını

çəkmədən hekayəni ona danışirlar. Hekayəni dinləyən uşaq hekayədə haqqında danışılan oyuncağın hansı olduğunu göstərir. Uşaq oyuncağı düz tapıbsa, başqa uşaq seçilir. Əgər düzgün tapmayıbsa, ona yeni məlumatlar, detallar vasitəsi ilə kömək edirlər, lakin oyuncağın adı çəkilmir.

4. Oyun “Şəkillərlə cümlə qur”

Uşaqlar qrup otağında dairəvi şəkildə oturlar. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara iki şəkil göstərir. Uşaqlar növbə ilə şəkillərə baxıb, müxtəlif cümlələr deyirlər. Sonra tərbiyəçi-müəllim daha iki şəkil göstərir və uşaqlar yeni cümlələr fikirləşirlər. Oyun bu cür davam edir. Kimin qurduğu cümlələrdən kiçik hekayə alınarsa, o, qalib gəlir.

Qeydlər:

a) Kiçik hekayənin tərtib olunması və uşaqların qalib hesab olunması onların fəaliyyətini stimullaşdırır.

b) Əgər uşaqlar tapşırığın öhdəsindən gəlirlərsə, onu mürəkkəbləşdirmək, təkmilləşdirmək olar.

c) Bu oyunu valideynlər də keçirə bilirlər (stimullaşdıraraq).

5. Oyun “Sirkdə”

Tərbiyəçi-müəllim əvvəlcə uşaqlara “Sirk” oyunu haqqında məlumat verir. Sonra oyunun iştirakçılarına üzərində hərflər və hecalar olan kartlar paylanır. Oyunun qaydasına görə, hər uşaq öz kartına uyğun olaraq, sirkdə gördüyü əşyanın, təlxəyin, akrobatın, artistlərin və ya heyvanın adını deyir, nə etdiklərini söyləyir. Hərfin və hecanın sözün əvvəlində və ya axırında olması şərt deyil. Daha çox söz deyən uşaqlar sirkdə növbəti tamaşaya “bilet” alırlar. Oyunu başqa variantlarda da (“Dənizdə”, “Meşədə”, “Teatrdə” və s.) aparmaq olar.

6. Oyun “Əksinə”

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, dilimizdə sözlər çoxdur. İndi mən iki-iki sözlər deyəcəyəm. Siz də onların mənə necə sözlər olduğunu deyərsiniz (şirin-acı, enli-ensiz və s.).

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların gəldiyi nəticələrə əsasən, bu sözlərin əks mənalı olduğunu qeyd edir. Oyunda fəal iştirak edən uşaqlar aparıcılığı davam etdirirlər.

Daha sonra tərbiyəçi-müəllim oyunu aşağıdakı suallarla davam etdirir:

- Plastilin yumşaqdır, bəs daş necədir? (bərk)
- Çay istidir, bəs dondurma necədir? (soyuq)
- Kisel qatıdır, bəs su necədir? (duru)
- Dovşan bərk qaçır, bəs tısbağa necə hərəkət edir? (yavaş)
- Səhər hava işıqlı olur, bəs axşam necə olur? (qaranlıq)

Başqa bir variant:

- Sıyıqı həm duru, həm də necə bişirirlər? (qatı)
- Heyvanların bəziləri güclü, bəziləri isə necə olur? (zəif, qorxaq)

- Kökü həm çiy yemək olar, həm də (bişmiş).
- Almalar həm balaca, həm də olur (böyük).

İşgüzar oyun – müxtəlif iş situasiyalarında böyüklərin qərar qəbul etməsinin dialoq formasında imitasiya metodudur. İşgüzar oyunun xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

1. İdarəetmə qərarlarının verilməsi üzrə böyüklərin əmək prosesi modelləşdirilir.

2. “Qərarlar zənciri” prosesi reallaşdırılır.

İşgüzar oyunda modelləşdirilmiş sistem dinamik olduğu üçün ona gətirib çıxarır ki, oyun bir məsələnin həlli ilə məhdudlaşmır, əksinə, “məsələlərin həlli zəncirini” tələb edir. Birinci mərhələdə oyun iştirakçıları tərəfindən qəbul edilən qərar modelə təsir edir və onun əvvəlki vəziyyətini dəyişir. Vəziyyətin dəyişməsi oyun kompleksinə daxil edilir və alınmış informasiya əsasında iştirakçılar oyunun ikinci mərhələsində də qərarlar verirlər.

3. Oyun iştirakçıları arasında rollar bölüşdürülür.

4. Qərar verərkən rolların məqsədlərinin müxtəlifliyi meydana çıxır.

5. Emosional gərginlik idarə olunur.

6. Rolları ifa edən iştirakçılar bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olurlar.

7. Oyun kollektivinin ümumi oyun məqsədi olur.

8. Oyun iştirakçıları kollektiv qərar çıxarırlar.

9. Qərarlar çox alternativ olur.

10. Oyun iştirakçılarının fəaliyyətinin fərdi və ya qruplar üzrə qiymətləndirmə sistemi olur.

Uşaqların nitq və təfəkkürlərinin inkişafında oyun situasiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oyun situasiyaları vasitəsi ilə uşaqlarda kollektivçilik, əməkdaşlıq, bir-birini dinləmək, hörmət etmək, müstəqil fikir söyləmək, müstəqil qərar qəbul etmək, xeyirxah münasibətlər tərbiyə edilir.

Oyun situasiyası: “Gəlinciyin evini bəzəyək”.

Tərbiyəçi-müəllim oyun situasiyası yaradır: – Uşaqlar, gəlinciyin evini bəzəmək lazımdır. Ev üç otaqdan ibarətdir: yataq otağı, oyun otağı və qonaq otağı. Gəlinciyin evini bu gün bizə qonaq gəlmiş Tıq-tıq xanım bəzəyəcək. Əgər Tıq-tıq xanım lazım bilərsə, biz ona kömək etməyə hazırıq. Gəlin, baxaq görək, Tıq-tıq xanım evi necə bəzəyəcək?

Tıq-tıq xanım xalçanın üzərinə tərbiyəçi-müəllim tərəfindən qoyulmuş evə lazım olan müxtəlif əşyalardan götürərək, gəlinciyin evini bəzəməyə başladı. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlarla birlikdə Tıq-tıq xanımı müşahidə edirdi. Tıq-tıq xanım otaqlarda əşyaları düzgün yerləşdirmirdi. Uşaqlar öz fikirlərini tərbiyəçi-müəllimə söylədilər.

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, Tıq-tıq xanımın səhvini tapın və mənə söy-

ləyin.

Uşaqlar Tıq-tıq xanımın səhvini düzəltmək üçün ona kömək etdilər. Otaqlarda düzgün qoyulmayan əşyaların yerini dəyişdilər. Xalçanın üzərində qalan əşyalardan istifadə edərək otaqları zövqlə bəzədilər. Sonda gəlinciyin zövqlə bəzədilmiş qonaq otağında Tıq-tıq xanımla birlikdə çay süfrəsinə ayləşdilər.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların işindən çox razı qaldığını və həmişə zövqlü olmağı, həmişə hər kəsə öz kömək əllərini uzatmağı, evdə də analarına kömək etməyi məsləhət gördü.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq.

Oyun situasiyası: “Cırtdan xəstələnib”.

Tərbiyəçi-müəllim gəlinciklərdən birinin zəng edərək Cırtdanın xəstələndiyini xəbər verdiyini uşaqlara çatdırdı. Cırtdana həkim lazım olduğunu söylədi. Uşaqlar həkimlə birlikdə Cırtdangilə getdilər.

Uşaqlar və həkim çarpayıda uzanmış Cırtdanla salamlaşdılar. Həkim Cırtdandan xəstələnməsinin səbəbini soruşdu. Cırtdan soyuducudan soyuq su içdiyini və nənəsinin bazardan alıb gətirdiyi meyvələrdən yediğini söylədi. Həkim Cırtdanın boğazına baxdı və orada qızartı olduğunu bildirdi. Həkim Cırtdandan meyvələrin yuyulub-yuyulmadığını soruşdu. Məlum oldu ki, Cırtdan meyvələri yumadan yemişdir.

Həkim: – Uşaqlar, Cırtdan düzmü hərəkət edib?

Uşaqlar meyvələrin insan orqanizmi üçün çox xeyirli olduğunu, vitaminlərlə zəngin olduğunu, lakin Cırtdanın düzgün hərəkət etmədiyini, meyvələrin mütələq yuyulmasını, həmçinin soyuducudan soyuq suyun içilməsinin zərərini izah etdilər.

Həkim üzünü uşaqlara və Cırtdana tutaraq meyvə və tərəvəzlərdən istifadə edərkən yuyulmasının vacib olduğunu, soyuducudan içilən soyuq suyun zərərli olduğunu söylədi.

Məntiqi və əyləncəli çalışmalar

1. Üç qız rəfiqə idi: Leyla, Nərgiz, Gülnar. Leyla Nərgizdən hündür idi. Nərgiz isə Gülnardan hündür idi. Qızlardan hansı daha hündür, hansının boyu alçaqdır? Onların adı nədir?

2. Nazimin üç rəngdə arabası var: qırmızı, sarı, yaşıl. Onun ən sevimli oyuncaqları ayı, piramida və dovşandır. O, qırmızı arabada piramida və dovşanı aparmır. Sarı arabada nə ayını, nə də dovşanı aparmır. Nazim hər arabada nə aparır?

3. Rüşət qatar sürür. Qatarın üç vaqonu var. Onun ayısı nə birinci, nə də axırıncı vaqondadır. Dovşan isə nə orta, nə də axırıncı vaqondadır. Ayı ilə dovşan hansı vaqonlarda gedirlər?

4. Cırcırma nə gülün, nə də yarpağın üstündə oturmayıb. Çəyirtkə isə nə göbələyin, nə də gülün üstündə oturmayıb. Parabizən nə yarpağın, nə də göbələyin

üstündə oturmayıb. Nə harada oturub? Uşaqlar onların şəkillərini çəkirlər.

5. Eldar, Fikrət və Nailə müxtəlif mərtəbələrdə yaşayırlar. Eldar nə yuxarı, nə də aşağı mərtəbədə yaşamır. Fikrət nə orta, nə də aşağı mərtəbədə yaşamır. Nailə nə orta, nə yuxarı mərtəbədə yaşamır. Uşaqlardan hər biri hansı mərtəbədə yaşayır?

6. Anası Gülnara, Səbirəyə və Afaqa paltarlıq parça aldı. Gülnara nə yaşıl, nə də qırmızı parça almadı. Səbirəyə nə yaşıl, nə də sarı parça almadı. Afaqa nə sarı, nə də qırmızı parça almadı. Ana hər qızına hansı rəngdə parça aldı?

7. Üç boşqabda müxtəlif meyvələr vardır. Banan nə göy, nə də ağ boşqabdadır. Portağallar nə göy, nə də çəhrayı boşqabdadır. Banan, gavalı və portağallar hansı boşqabdadır?

8. Sirkdə sarışın və qarayanız təlxəklər top və şarla oynayırdılar. Sarışın təlxək topla çıxış etmirdi. Qarayanız təlxək isə şarla çıxış etmirdi. Sarışın və qarayanız təlxəklər hansı əşyalarla çıxış edirdilər?

9. İki maşın enli və ensiz yol ilə gedirdi. Yük maşını ensiz yol ilə getmirdi. Minik maşını hansı yolla gedirdi? Bəs yük maşını hansı yolla gedirdi?

10. Günəl və Orxan hərəsi beş giləs götürdülər. Günəl, ikisindən başqa, giləslərin hamısını yedi, Orxan isə üçünü yedi. Kimdə çox giləs qaldı?

11. Dörd qız və iki oğlan hərəsi bir qar adamı düzəltdilər. Tərbiyəçi-müəllim onlara qar adamının burnunu düzəltmək üçün neçə kök, gözləri üçün neçə kömür verdi?

12. Stolun üstündə bir dolu stəkan və bir də yarım stəkan şirə var. Şirəni üç uşaq arasında necə tən bölmək olar? (Bunları tərbiyəçi-müəllim gəzinti zamanı, ya bayram tədbirlərində müsabiqə tapşırıqları kimi təqdim edir. Uşaq dərhal cavab verməkdə çətinlik çəkir, ona görə də ona kömək etmək məqsədə uyğundur).

1. İldə neçə ayda 28 gün vardır? (bütün aylarda)

2. Hündür pilləkəndən necə hoppanmaq lazımdır ki, heç yerin əzilməsin? (ən aşağıdakı pillədən hoppanmaq lazımdır)

3. Gözlərini yuman adam nə görə bilər? (yuxu)

4. O nədir ki, od içində yanmır, su içində batmır? (buz)

5. Otuz iki əsgərin bir komandiri var. (dişlər və dil)

6. On iki qardaş bir-birinin ardınca gedir, amma qabağa keçmirlər. (aylar)

7. İki ata və iki oğul yol ilə gedərkən üç portağal tapdılar. Bölüşdürəndə hərəsinə biri düşdü. Bu necə ola bilər? (baba, oğul, nəvə)

8. Vurur, vurur – darıxmağa qoymur.

Gedir, gedir, amma elə yerində dayanıb. (saat)

9. Hansı daşlardan dənizdə yoxdur? (quru)

10. O nədir ki, sizə məxsusdur, amma bundan başqaları istifadə edir. (ad)

11. Ramiz böyük və turş alma yedi. Namiq isə böyük və şirin alma yedi.

Bu almaların oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır? (oxşar cəhət – böyük, fərqli cəhət – turş, şirin)

12. Gülzarla Fəridə şəkillərə baxırdılar. Onlardan biri jurnalda, digəri isə kitabdakı şəkillərə baxırdı. Əgər Gülzar jurnalda, Fəridə haqqında baxırdısa, Fəridə haqqında baxırdısa, Fəridə haqqında baxırdısa, Fəridə haqqında baxırdısa?

“Binar məşğələlər qeyri-ənənəvi təlim formasıdır. Onun strukturunda tərbiyəçi-müəllim ilə mütəxəssis pedaqoqun şəxsiyyəti üzvi surətdə birləşir, onlar bir-biri ilə və uşaqlarla qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərilir. Binar məşğələlərin ənənəvi məşğələlərdən fərqi ondadır ki, həm tərbiyəçi-müəllim, həm də fənn müəllimi hər hansı bir yekun mövzunu birlikdə keçirir” [Baxışova Ş., 2021].

Məlumdur ki, müxtəlif məşğələlər keçirilərkən uşaqların hər məşğələ üzrə yeni informasiyaları qavrama səviyyəsi tam sistem şəklini almır. Nəticədə, onlar bir məşğələ üzrə aldıkları bilikləri başqa məşğələlərdə tətbiq edə bilmirlər, həmçinin problemin kompleks həllində də istifadə etməyə çətinlik çəkir. İki məşğələ çərçivəsində proqram materialının ümumiləşdirilməsi zamanı informasiya praktik əhəmiyyət kəsb edir, mənimsənilmiş yeni biliklər isə baza bilik və bacarıqlarına əlavə olunur.

Məşğələ-yarışın əsasını sual-cavab və tapşırıqların yerinə yetirilməsində komandaların cavab yarışması təşkil edir. Bu cür məşğələlərin keçirilmə formaları müxtəlifdir. Bu, estafet, şən və hazırcavablar klubu, yarışmalar kimi təşkil olunur. Məşğələ-yarışların keçirilməsinin təşkilində üç əsas mərhələ göstərilir:

- hazırlıq mərhələsi;
- oyun mərhələsi;
- yekun mərhələsi.

Məşğələ-məsləhətlər uşaqların çətinlik çəkdikləri mövzular üzrə aparılan təlim formalarıdır. Onlar fərdi və qrup şəklində keçirilə bilər. Bəzi məktəbəqədər müəssisələrdə məsləhətlər il boyu, xüsusi cədvəl üzrə (məüyyən günlərdə və saatlarda) aparılır.

Məşğələ-disput keçirilərkən tərbiyəçi-müəllim hər hansı bir problemlə bağlı müzakirələr təşkil edir.

Yaradıcı layihələr – layihə metodu uşaqların müstəqil işləri nəticəsində hər hansı problemi həll etməyə və onun nəticələrinin təqdimatını keçirməyə imkan verən təlim-dərketmə üsullarının məcmusudur. Layihə metodunun əsasını məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətinin nəticəyə istiqamətləndirilməsi ideyası təşkil edir ki, bu da tərbiyəçi-müəllimlə uşaqların müəyyən problem üzərində birgə işləməsi prosesində baş verir. Problemi həll etmək və ya layihə üzərində işləmək uşaqlardan zəruri bilik və bacarıqlar tələb edir.

Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisələrində layihə metodunun aşağıdakı növləri istifadə olunur:

1. Tədqiqatçılıq və yaradıcılıq layihəsi – uşaqlar müşahidə edir, tədqiqat aparırlar. Sonra isə nəticələri şəkillərlə dizayn edirlər.

2. Rollu oyun layihələri – uşaqlar nağıl obrazlarını təmsil edərək, qarşıya qoyulan vəzifənin həllinə yaradıcı yanaşırlar.

3. İnformativ yönümlü layihələr – uşaqlar informasiyanı toplayır və öz sosial maraqlarına uyğun olaraq reallaşdırırlar (qrup otağının tərtibatı və dizaynı, həyatı-yanı sahənin tərtibatı və s.).

4. Məktəbəqədər müəssisədə yaradıcı layihələr – nəticənin bayram edilməsi, dizayn, sərgilərin tərtibatı.

İnkişafetdirici təlimin təşkili formalarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, onlardan hər birinin təlim prosesində istifadəsi tərbiyəçi-müəllimlərə məsləhət görünür. Təlim-tərbiyə vəzifələrini yalnız metodbirləşmələr formasında deyil, həm də təlim prosesinin təşkilati formaları ilə həll etmək imkanları pedaqogikada qanunauyğun şəkildə müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, müasir didaktika təlimin təşkili formalarının arsenalını fasiləsiz olaraq təzələməyi, ümumilikdə tərbiyə prosesinə yeni yanaşmalar daxil edilməsini tövsiyə edir.

İnkişafetdirici təlimin məşğələdənkənar vaxtlarda keçirilən növləri aşağıdakılardır:

Uşaqlarla söhbətlərin, diskussiyaların təşkili. İnkişafetdirici təlimin bu növlərini daha geniş formada keçirmək çox vacibdir. Bunlar məşğələnin elə formasıdır ki, məşğələdə və ya məşğələdənkənar vaxtda hər hansı bir məsələ müzakirəyə qoyulur və onun ətrafında müstəqil söhbətlər, fikir mübadiləsi aparılır. Əksər hallarda söhbətlər əvvəl öyrənilmiş materialların ümumiləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, biliklərin həyati faktlarla əlaqələndirilməsinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilir.

Görüşlərin, nağıl saatlarının keçirilməsi. Uşaq bağçalarında görüşlərin təşkil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün belə tədbirlərin keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Nağıl saatlarının təşkil edilməsi uşaqların kitabxanaya, müəllimlə marağını artırır və gələcəkdə kitab oxumaları üçün sağlam baza yaradır. Təşkil olunmuş nağıl saatlarında kitabxana işçiləri tərəfindən uşaqlara “Sehrli torba”, “Cırtan”, “İki sehrli sandıq”, “Qızıl qaz”, “Tıq-tıq xanım”, “Məlikməmməd” kimi Azərbaycan nağılları və dünya xalqlarının nağılları oxunur. Uşaqlara bu nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti aşılınır, onlar bir neçə dəqiqəlik də olsa, ətraf aləmdən ayrılıb nağıllar aləminə səyahət edirlər. Həmçinin uşaqlar arasında bir-birindən maraqlı viktorinalar, oyunlar təşkil olunur və onlara kitablar hədiyyə olunur.

Ekskursiyaların təşkili. Uşaq fəaliyyətinin ən mühüm növlərindən biri ekskursiyadır. Ekskursiya zamanı təbiətə məhəbbət, estetik münasibət və qayğı ilə bərabər, uşaqların dərkətmə tələbatları təmin olunur, həmçinin onların hərəki və-

dişləri və fiziki keyfiyyətləri təkmilləşir.

Müəyyən mövzular üzrə ekskursiya zamanı uşaqlar öz vətəni, mədəniyyəti, təbiəti və milli-mənəvi dəyərləri haqqında məlumatlar əldə edirlər. Burada vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə yanaşı, idraki proseslər ətraf aləmi bilavasitə görmək, eşitmək və hiss etməklə fəallaşır.

Təlim-tərbiyə işinin məzmununun inteqrasiya edilməsi, inkişafetdirici vəzifələrin cəlbəedici formada, məhz ekskursiya, yaxud gəzinti zamanı reallaşdırılması yalnız təlimin təşkili formalarının vaxtına qənaət deyil, həmçinin gün ərzində idrak və fiziki fəallığı təmin edir. Bu zaman kollektiv fəaliyyətdə kommunikativliyin inkişafı, yaşadılarla ünsiyyət, ətraf mühitə qayğı kimi sosiallaşma vəzifələri də həll olunur. Ekskursiya, əsasən, təbiətlə tanışlıqda mühüm rol oynayır. Uşaqlar təbii şəraitdə təbiəti müşahidə edir, fəsillərin dəyişməsini izləyir və insanların bundan necə bəhrələndiyini görürlər.

Təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tərbiyəçi-müəllimin yeni mövzunu məharətlə şərh etməsi ilə yanaşı, özü üçün onun konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş forması seçməsi, fərdi işin planlaşdırılması, məşğələnin uşaq şəxsiyyətinin inkişafında rolu, bu inkişafın diaqnostikası, dərkətmə və şəxsiyyətyönümlü vəzifələrin həlli, uşaqlarda humanist mövqenin inkişafı, uşaqlar üçün seçim situasiyası, yaradıcı axtarış, məşğələdə marağın yaradılması və motivasiya, məşğələnin ayrı-ayrı mərhələlərində fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi, idraki və şəxsiyyətyönümlü vəzifələrin həlli, uşaqların məşğələdə fəal iştirakı və irəliləyişləri, onların zehni və əməli cəhətdən fəallıq göstərmələri, məşğələnin təşkili, onun ayrı-ayrı mərhələlərində fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi də mühüm şərtidir.

Təqdim olunan bu təsvir mürəkkəb və çoxcəhətli təlim prosesini sxematikləşdirsə də, müəyyən əməli nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- məktəbəqədər təhsil sistemində həm ənənəvi, həm də inkişafetdirici təlim texnologiyalarından istifadə olunur;

- təlim prosesini təşkil edərkən onu yalnız bir texnologiya ilə məhdudlaşdırmaq olmaz;

- təlim prosesi təşkil edilərkən, həm ənənəvi, həm də inkişafetdirici təlim texnologiyaları optimal surətdə uzlaşdırılmalıdır;

- son uğurlu nəticə və müvəffəqiyyət tərbiyəçi-müəllimin nəzəri biliklərindən, ustalığından və şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır.

Məktəbəqədər təhsil uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında, məktəbə hazırlanmasında, onlarda mədəni keyfiyyətlərin, müstəqillik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlığın və həyati bacarıqların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə şəxsiyyətin formalaşması üçün inkişafetdirici mühitin yaradılması vacib şərtidir. Məktəbəqədər müəssisədə şəx-

siyyətin formalaşması üçün yaradılan inkişafetdirici mühit aşağıdakıları özündə birləşdirir:

Hazırda müasir təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrakın inkişaf səviyyəsi öyrənmə marağına, biliyə yiyələnmək, biliyi dərkətmə qabiliyyəti və s. sahələrdə özünü göstərir ki, bu da uşağın həyat tərzini və onu əhatə edən mühitdən çox asılıdır.

Uşağı əhatə edən mühitin onun dərkətmə tələbatına, maraqlarına və problemlərinə nə dərəcədə uyğun olması, təlim-tərbiyə prosesinə münasibəti ilə çox əlaqəlidir.

İnkişafetdirici mühitin növlərini, əsasən, aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

- inkişafetdirici-əşyavi mühit;
- informasiya mühiti;
- sosial-psixoloji mühit.

İnkişafetdirici-əşyavi mühitin qurulmasının pədaqoji xarakteristikası bunlardır:

- şəraitin rahatlığı və təhlükəsizliyi, sanitar-gigiyenik normaların yerinə yetirilməsi;
- inkişafetdirici mühitin, uşaq bağçasının təlim-tərbiyə proqramına uyğunluğu;
- uşağın inkişafının bütün istiqamətlərinin nəzərə alınması;
- mühitlərin müxtəlifliyi, onların rəasional yerləşməsi;
- sensor təəssüratların zənginliyinin təmin edilməsi;
- müstəqil fərdi fəaliyyətin təmin edilməsi;

- tədqiqat, axtarış fəaliyyəti, təcrübələr üçün imkanların yaradılması;
- uşaqların yaşına uyğun olaraq əşya və vəsaitlərin əl çatan yerdə yerləşdirilməsi;
- ətraf mühitin dəyişdirilməsi, dizayn üçün şəraitin yaradılması [Əliyeva Ş., 2012].

Sosial-psixoloji mühitə həm uşağı əhatə edən insanlarla (təlim prosesinin bilavasitə və bilvasitə iştirakçıları ilə), həm də öz daxili aləmi ilə təlimə marağının formalaşmasına təsir edən qarşılıqlı əlaqələrinin bütün növləri daxildir:

- uşaq-uşaq;
- tərbiyəçi-uşaq;
- tərbiyəçi-uşaq-valideyn;
- müdir-uşaq;
- müdir-uşaq-valideyn;
- ailə-uşaq;
- dostlar-uşaq.

İnformasiya mühitinə həm məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, həm də ondan kənarında istifadə etmək üçün əldə olunan bütün məlumat mənbələri kompleksidir. Uşağın istifadə edə biləcəyi əsas məlumat mənbələrinə əyani və didaktik vəsaitləri, kompüter, televiziya, cizgi filmləri, uşaq tamaşaları, kukla teatrı, muzeylərə səfərlər, ekskursiyalar, gəzintilər və s. aid etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri ümumiləşdirərkən belə nəticəyə gəlirik ki, təlim-tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində uşağı əhatə edən yaşlı insanların rolu böyükdür. Onlar uşaqla təlim-tərbiyənin məzmunu arasında vasitəçi rolunu oynayırlar.

Uşağın daxili qüvvələrinin və imkanlarının inkişaf etməsi üçün şərait yaratdığına görə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması bu əlaqələrin təşəkkül tapmasının əsas vəzifəsidir. Ailə münasibətlərində bu, ailədə münasibətlərin münasib mühitinin yaradılması yolu ilə əldə olunur, uşaq bağçasında isə tərbiyəçi-uşaq münasibətləri mühitinin formalaşması, tərbiyəçi-valideyn, tərbiyəçi-valideyn-uşaq münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi vasitəsi ilə qurulur.

Sosial-psixoloji mühitin düzgün təşkili baxımından valideyn iclaslarında ayır-ayrı uşaqların inkişafı problemlərinə toxunmamaq və yalnız qrup kollektivinin həyatının təşkili məsələlərini müzakirə etmək məqsədəuyğun olardı. Uşağın problemlərini müzakirə etmək üçün bunu yalnız fərdi görüşlərdə (məsələn, “Açıq qapı” günlərində) valideynlərə çatdırmaq lazımdır. Məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici mühit uşaqların tədqiqat aparmaları, fəaliyyətlə məşğul olmaları

və ətraf mühitə dair öz anlayışlarını formalaşdırmaları üçün, yaşlıları ilə və bö-yüklərlə əlaqə yaratmaları üçün körpü rolunu oynamalıdır.

Məqalədə izahı verilən inkişafetdirici təlim yolları pedaqoji prosesdə mək-təbəqədər yaşlı uşaqların qabiliyyətlərinin inkişaf tərzini dəyişir. Ənənəvi təlim şəraitində bu cür mexanizmlər təsadüfən və yaxud kortəbii şəkildə formalaşır. İnkişafetdirici təlim prosesində isə məzmunun təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə yönəldilmiş xüsusi üsulların formalaşdırılması, qabiliyyətlərin inkişafı qanuna-uyğun prosesə çevrilir. O, uşağın müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmasını təmin etməsə də, qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəmin yaradır və onların emosional sfe-rasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu cür məşğələlərdə uşaqlar öz səriş-təsizliyindən həyəcanlanır ki, bu da onları problemlə situasiyaların həll olunması üçün yollar axtarmağa vadar edir. Yalnız dərkətmə uşağı vəziyyətdən çıxararaq daxili həyəcanı aradan qaldırır. Əqli inkişaf o zaman gerçəkləşir ki, biliklərin mənimsənilməsi prosesində təlim fəaliyyəti məqsədyönlü şəkildə formalaşır. Bu prosesdə hər bir uşağın yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq verilən bilik və təcrübənin həyata keçməsinin reallaşması baş verir. Məhz buna görə də təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü formalaşması olmadan inkişafetdirici təlimin təmin olunması, uşaqların öz işlərindən məmnunluğu mümkün deyil. Bu hissələr tərbiyəçi-müəllimin onlara verdiyi qiymətdən daha yüksək təsir gücünə malikdir.

Məqalənin aktuallığı. Getdikcə artan informasiya axınında uşaqların zehni qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi aktual problemlərdən biri-dir. Bunun üçün, ilk növbədə, uşağın idrakının inkişafını təmin etmək lazımdır. Hazırda yeni qurulan təhsildə uşaqların idraki inkişafının parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Məktəbəqədər yaş-lı uşaqlarda idrakın inkişaf səviyyəsi öyrənmə marağında, biliyə yiyələnmədə, biliyi dərkətmə qabiliyyətində özünü göstərir ki, bu da uşağın həyat təzi və onu əhatə edən mühitdən çox asılıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada məktəbəqədər yaşlı uşaq-ların idrakının inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə, inkişafetdirici təlimin həyata keçi-rilməsi təhlil olunur. Məqalədə göstərilir ki, inkişafetdirici təlimin məşğələdən-kə-nar vaxtlarda həyata keçirilməsi, onun növləri, inkişafetdirici oyun və tapşırıqlar uşaqların müxtəlif qabiliyyətlərini, o cümlədən, hərəki və idraki fəallığını inkişaf etdirən, xüsusi tərtib olunmuş oyunlar hesab olunur. İnkişafetdirici oyun və tapşır-ıqlar qaydalı oyunların bir növü olaraq dərkətmə proseslərinin inkişafına, təəssü-ratların zənginliyinə, uşaq şəxsiyyətində müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmişdir ki, bunlar üçün də ümumiləşdirilmiş məqsədlərin, oyun situasiyala-rının əyləncəli olması, variativliyi xarakterikdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən məktəbəqədər təhsil müəs-sisələrində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər, bu sahə üzrə təhsil alan bakalavrlar, ma-

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). Bakı, Təhsil xəbərləri, № 6, s.12–57.
2. Ağayev Ə. (2013). Pedaqoji innovasiyalar probleminə müasir yanaşmalar. “Azərbaycan məktəbi”, № 6, s.25–32.
3. Bayramov Ə. (1967). Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, “Maarif”, 350 s.
4. Baxışova Ş. (2021). Məktəbəqədər təhsildə inkişafetdirici təlim (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 292 s.
5. Əliyeva Ş. (2012). Məktəbəqədər pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 180 s.
6. Qədirov Ə. (2008). Yaş psixologiyası. Bakı, “Maarif”, s.104–105.
7. Arkhipova S. (2005). Razvivayusheye obucheniye v sisteme doshkolnogo i nachalnogo obucheniya Respubliki Sakha (Yakutiya). Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. Yakutsk, 37 s.
8. Byuler K. (1924). Dukhovnoye razvitiye rebyonka. Moskva, str.70–71.
9. Vigotskiy L. (1982). Mishleniye i rech. Sobraniye sochineniy, t. 2. Moskva, “Pedagogika”, 556 s.
10. Vinogradova Ye. A. (2001). Doshkolnoye obrazovaniye: sostoyaniye i osnovniye problemi razvitiya (sotsiologicheskiy analiz). Avtoref. dis.... kand.sotsiolog.nauk. Yekaterinburg, s.15–16.
11. Prudayeva O. (1997). Psixologo-pedagogicheskiye osobennosti razvivayushego obucheniya kak tekhnologii razvivayushego obrazovaniya. Dis. ...kand. psixol. nauk. Moskva, 1997, 162 s.
12. <https://azertag.az/xeber/Mektebeqeder-tehsil-haqqinda-Azərbaycan-Respublikasının-Qanunu-1071133>

SPECIFIC LEARNING DISABILITY DYSLEXIA AND NEW TRAINING PROJECTS; DIGITAL SKILLS AND STEAM

Ilhama Asadova

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
Department of Economics and Management of Education, senior researcher
E-mail: i.esedova@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

Abstract. The article provides information about special learning difficulties of students – dyslexia and its types. Dyslexic students, and their general and individual characteristics are explained. Ways to determine the causes of specific learning difficulties, identify dyslexic students, and organize training with them are analyzed. During the organization of training with such students, the application of modern training projects is important in terms of increasing the efficiency of training, facilitating the comprehension of students and using time efficiently. The essence of the STEAM and digital skills project is explained in the article, and the question «how to start with the implementation of digital skills training» is answered. Referring to the works of world scientists and researchers, the author showed the facts that among dyslexic people there are also great personalities, inventors, and engineers. The article also touched on the issues of increasing the professionalism of teachers in order to accurately conduct pedagogical and psychological diagnoses of students and to achieve effective organization of training.

Keywords: dyslexia, dysgraphia, dyscalculia, dyspraxia, intensive exercises, speech therapy.

To cite this article: Asadova I. (2023). Specific learning disability dyslexia and new training projects; digital skills and STEAM. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 51–69.

Article history: received – 18.01.2023; accepted – 15.02.2023.

XÜSUSİ ÖYRƏNMƏ ÇƏTİNLİYİ – DİSLEKSIYA VƏ YENİ TƏLİM LAYİHƏLƏRİ: RƏQƏMSAL BACARIQLAR VƏ STEAM

İlhamə Əsədova

AR Təhsil İnstitutu, Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması

şöbəsinin böyük elmi işçisi

E-mail: i.esedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

Annotasiya. Məqalədə şagirdlərin xüsusi öyrənmə çətinliyi – disleksiya və onun növləri haqqında məlumat verilir, disleksiyalı şagirdlər, onlara xas olan ümumi və fərdi xüsusiyyətlər açıqlanır. Xüsusi öyrənmə çətinliyinin səbəblərinin müəyyən edilməsi, disleksiyalı şagirdlərin aşkarlanması və onlarla təlimin təşkili yolları təhlil olunur. Belə şagirdlərlə təlimin təşkili zamanı müasir təlim layihələrinin tətbiqi təlimin səmərəliliyini artırmaq, şagirdlərin qavrama qabiliyyətini asanlaşdırmaqla yanaşı, vaxtdan səmərəli istifadə etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Məqalədə STEAM və rəqəmsal bacarıqlar layihəsinin mahiyyəti açıqlanmış, “rəqəmsal bacarıqların aşılınması məqsədinin reallaşdırılması işinə nədən başlamalı” sualı cavablandırılmışdır. Müəllif dünya alim və tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edərək disleksiyalı insanlar sırasında dahi şəxsiyyətlər, ixtiraçı və mühəndislərin olduğuna dair faktlar göstərmişdir. Məqalədə şagirdlərin pedaqoji və psixoloji diaqnostikasının dəqiqliklə aparılması və təlimin səmərəli təşkilinə nail olmaq üçün müəllimlərin peşəkarlığının artırılması məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: disleksiya, disqrafiya, diskalkuliya; dispraksiya, intensiv məşqlər, nitq terapiyası.

Məqaləyə istinad: Əsədova İ. (2023). Xüsusi öyrənmə çətinliyi – disleksiya və yeni təlim layihələri: rəqəmsal bacarıqlar və STEAM. *«Məktəbəqədər və ibtidai təhsil»*, №1 (242), səh. 51–69.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.01.2023; qəbul edilib – 15.02.2023.

Giriş / Introduction

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, uşaqları müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər planı məktəbəqədər təhsil müəssisələri və orta ümumtəhsil məktəbləri qarşısında yeni öhdəliklər qoyur. “Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020–2030-cu illər üçün Strategiyası” əsasında tərtib olunmuş “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”-nın 4.4.2-ci bəndi “uşaqlarda düzgün, ilkin nitq vərdişlərinin və bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasını”, həmin sənədin 5.2. bəndi isə erkən uşaqlıq dövründə uşaqların inkişafının təmin olunması”-nı nəzərdə tutur. Müasir dövrdə yeni təlim texnologiyaları və təlim resurslarının rəngarəngliyi təlimin səmərəli və şagirdlər üçün daha maraqlı şəkildə təşkilini asanlaşdırır. Öyrənmə və öyrətmənin daha səmərəli yolları araşdırılır, təlimin təşkili prosesi təkmilləşdirilir və modernləşdirilir. Bu mənada “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələrinin tətbiqi nəticəsində artıq uğurlu nəticələr əldə edilir. Bu layihələrin tətbiqində “öyrətmə metodlarında daktil və vizual öyrənməyə üstünlük verildiyini, o cümlədən, praktik bacarıqların inkişafının dəstəkləndiyini” [Əlimərdanova L., 2021] nəzərə alaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla təlimin təşkili həmin təlim layihələri ilə aparılırsa, daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Həmçinin innovativ təlim texnologiyalarına yiyələnmək üçün müəllimlərin özünüinkişaf imkanları, çoxsaylı təlim mərkəzləri və layihələri, beynəlxalq ədəbiyyatları və təcrübələri öyrənməsinin əlçatanlığı onların peşəkarlığının artırılmasına şərait yaradır. Bu o deməkdir ki, özünüinkişafa meyilli müəllimlər təlimi yüksək səviyyədə təşkil etməklə keyfiyyətli təhsilə nail ola bilərlər. Bu baxımdan xüsusi öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərlə təlimin təşkili müasir təlim resurslarından və texnologiyalarından, o cümlədən, beynəlxalq və ölkə səviyyəli ustad müəllimlərin təcrübəsinin öyrənilməsinə və tətbiqinə üstünlük verilir. Müəllimlərin qarşılıqlı qoyduqları məqsəd şagirdləri tədqiqatə cəlb etməklə onlara öyrənməyi öyrətməkdir. Müəllim öyrətmənin səmərəli yollarının tətbiqi ilə öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərlə də uğurlu nəticələr əldə edə bilərlər.

Əsas hissə / Main part

Təhsil müəssisələrinin qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri beynəlxalq və ölkə miqyaslı əmək bazarında rəqabətə davamlı vətəndaş yetişdirməkdir. Bu məqsədin reallaşdırılması təhsilalanlarda müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması tələbini

irəli sürür. Covid – 19 pandemiyası rəqəmsal transformasiyanı daha da sürətləndirdi. Distant təhsil, onlayn təlim, hibrid dərslər zamanın vacib tələbi kimi ön plana çəkildi. Kiçik yaşlı məktəblilər də belə təhsil formalarına cəlb olundu. İnsanlarla ünsiyyət qurmaq üçün sosial şəbəkələrdən istifadə bacarıqları əksər şagirdlərin müstəqil öyrəndikləri bacarıqlar sırasına daxil oldu. Bununla belə, sadalanan və sadalanmayan digər rəqəmsal bacarıqlar yeni əsrin tələblərini yerinə yetirmək üçün yetərli deyildir. Rəqəmsal dünyanın sürətli inkişafı, hər gün yenilənən texnologiyalar və informasiya mühitində təhsil müəssisləri qarşısında bu dəyişikliyə uyğunlaşan, qarşıya qoyulan tələblərə adekvat cavab verə bilən kadrların, mütəxəssislərin yetişdirilməsi məqsədi aktual olaraq qalır. Bu mənada rəqəmsal bacarıqların təməli erkən yaşlardan formalaşmağa başlayır, hər təhsil pilləsi və yaş dövrü üzrə həm tədris proqramı çərçivəsində, həm də fərdi, şəxsi inkişaf üzrə təkmilləşir. Başqa sözlə, rəqəmsal qabiliyyətlərin baza bilikləri, əsasən, ümumtəhsil məktəblərində formalaşır. Rəqəmsal bacarıqlar təlim layihəsi bu məqsədə xidmət etməklə ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilir.

Uşaqların rəqəmsal dünyanın təqdim etdiyi imkanları daha yaradıcı və müstəqil şəkildə istifadə etmələri, texnoloji inkişafın dəyişdirdiyi dünyadan maraqlı dairələrinə uyğun faydalanması üçün lazım olan bacarıqları formalaşdıran təlim layihələrindən biri də STEAM-dır. STEAM artıq beynəlxalq təcrübədə uğurlu təlim metodu kimi tanınır. Bu metod digər üstünlükləri ilə yanaşı, yaradıcılıq, intuitivlik və kinestetik öyrənməni özündə cəmləşdirir. Yaradıcılıq, intuitivlik və kinestetik öyrənmə disleksik uşaqlara xas cəhətlərdəndir. Buna görə də STEAM, digər uşaqlarla yanaşı, disleksiyalı uşaqlar üçün səmərəli təlim metodlarından biridir. Bu bacarıqlar şagirdlərin mürəkkəb problemləri təhlil edə bilmələri, dəqiq cavabı olmayan və ya alternativ cavablı sualları araşdırmaları, məlumat mənbələrini öz fərqli baxışları ilə qiymətləndirmələri və dəlillərə əsaslanaraq müvafiq nəticələr çıxara bilmələrinə yardımçı olur. Bu iki layihənin məqsəd və mahiyyətinə nəzər salarkən görürük ki, onlar bir-biri ilə müəyyən integrativlik təşkil edirlər və spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müəyyən ümumi cəhətlərə də malikdirlər. Belə ki, hər iki layihə vizual və daktıl öyrənmə, praktik bacarıqların formalaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələri normal öyrənmə qabiliyyəti olan uşaqlarla yanaşı, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla təlimin təşkilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan və sınaqdan çıxmış hər iki təlim layihəsi fərqli ölkələrdə fərqli siniflərdən başlayaraq tətbiq olunur. Təhsili idarə edənlər təhsil tədqiqatçıları qarşısında “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələrinin hansı sinifdən başlayaraq tətbiq olunması daha effektiv nəticələr verə bilər?” sualını qoyurlar və fərqli cavablar alırlar. “Real vəziyyət ölkələrə görə fərqlidir, məsələn, STEAM layihəsinin tətbiqi ABŞ, Almaniya, Rusiya, İsrail kimi bir sıra ölkələrdə ibtidai

siniflərdən başlayaraq tətbiq olunmuş, növbəti mərhələdə məktəbəqədər təhsildən başlanması nəzərdə tutulmuşdur. Özbəkistan, Qazaxıstan, Azərbaycan və s. ölkələrdə isə VI sinifdən başlayaraq tətbiq olunur” [Əsədova İ., 2022]. Öyrənmə prosesi kiçik yaşlardan başlanarsa, daha uğurlu nəticələr əldə etmək mümkündür. Ona görə də “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələrinin ibtidai siniflərdən başlayaraq tətbiq olunması məqsədəuyğundur, həmçinin məktəbəhazırlıq qruplarında və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan məşğələlərə rəqəmsal bacarıqlar və STEAM təliminin elementlərini daxil etmək ibtidai siniflərdə bu təlimin tətbiqinə hazırlıq mərhələsi hesab oluna bilər. Qeyd etməliyik ki, uşaqların xarakteri kimi öyrənmə imkanları da müxtəlifdir. Müəllimlər və tərbiyəçi-müəllimlər təlimin təşkilində bu cəhəti nəzərə almalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, hər sinifdə yüksək intellektual qabiliyyətli, istedadlı uşaqlarla yanaşı, qavrama bacarıqları aşağı olan, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlar da var. İstedadlı və adi uşaqların öyrənməsi üçün istənilən təlim metodu müəyyən nəticə verdiyi halda, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlara bacarıqların aşılması üçün xüsusi təlim metodlarına ehtiyac duyulur. “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələri hər qəbildən olan uşaqlar üçün səmərəli metodlardır. Bu layihələr istedadlıların daha geniş əhatə dairəsində tanınmasına, normal öyrənmə qabiliyyətli uşaqların daha uğurlu nəticələrə imza atmasına səbəb olursa, xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların xüsusi bacarıqlarının üzə çıxmasına, həm də daha asan və tez öyrənmələrinə imkan verir. “Pedaqoji prosesdə oxuma və yazmada, simvolları qavramada yaranmış xüsusi öyrənmə çətinliyi *disleksiya* adlanır. Disleksiya xüsusi öyrənmə çətinliyinin bir növü olmasına baxmayaraq, çox vaxt “xüsusi öyrənmə çətinliyi” kimi də işlədilir. Bunun səbəbi xüsusi öyrənmə çətinliyi yaşayan insanların çoxunda disleksiya əlamətlərinin müşahidə olunmasıdır” [Davis R., Braun E., 2010].

Xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlara – disleksiklərə rəqəmsal bacarıqların aşılması üçün işə nədən başlamaq lazımdır?

Məktəbə şagird qəbulu yekunlaşdıqdan sonra ilk iş şagirdlərin pedaqoji və psixoloji diaqnostikasının aparılmasıdır. Müəllim planlaşdırma zamanı şagirdlərin diaqnostik gözləntilərinə əsaslanaraq təlimin təşkili prosesini icmallaşdırır. Bununla belə, ilkin diaqnostik nəticələrlə kifayətlənmək doğru olmaz, çünki bəzi vəziyyətlərin aşkarlanması üçün müəyyən vaxt və təlim şəraiti tələb olunur. Məhz oxu, yazı və riyazi bacarıqların aşılması prosesində xüsusi öyrənmə çətinliyi ilə bağlı problemlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu qəbildən olan uşaqları müəyyənləşdirmək üçün I sinifdə aparılan ilkin diaqnostikada oxuma və yazma mərhələsinə qədər, həmçinin erkən diaqnostikada məktəbəqədər yaş dövründə xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlar müəyyən olunur. Məktəbəqədər yaş dövründə və ya I sinif şagirdlərinin ilkin diaqnostikası (oxu və yazını öy-

rənməzdən əvvəl) zamanı aşağıda göstərilən məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. “Uşaqda bu sadalanan məqamların biri deyil, bir neçəsi də ola bilər. Bu məqamlar disleksiyanın dərəcə göstəricisi hesab olunur, yəni həmin göstəricilərə əsaslanaraq yüngül, qismən yüngül, orta, qismən ağır və ağır dərəcələri müəyyən etmək mümkündür” [Ludwig I., 2009].

Məktəbəqədər yaş dövründə xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların müəyyən edilməsində diqqət yetirilməsi vacib olan məqamlar. “Öyrənmə çətinliyi müşahidə olunan uşaqları oxu və yazı bacarıqlarının aşılması mərhələsindən əvvəlki dövrdə də müəyyən etmək mümkündür” [Lalayeva P., 2004]. Diqqətli və səriştəli valideynlər uşaqda olan öyrənmə çətinliyini müəyyənləşdirir və korreksiya məqsədli təmrinlərə önəm verirlər. Bir sıra hallarda valideynlər övladlarını məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə, uşaq inkişaf mərkəzlərinə yönəltməklə mövcud problemlərin həllini peşəkar tərbiyəçi-müəllimlərə həvalə edirlər. “Müəyyən təlim metodlarından istifadə etməklə təşkil olunan məşğələlər uşaqların hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır. Mütəxəssislər öncə uşaqlarda olan öyrənmə çətinliyinin növünü (oxuma, yazma, riyazi, sosial-emosional) və ağırlıq dərəcəsini (ağır, qismən ağır, yüngül, qismən yüngül) müəyyənləşdirirlər” [Ludwig I., 2009].

Nitq geriliyi. Yaşlıları ilə müqayisədə nitqində geriləmə müşahidə olunur. Belə ki, fikrini aydın ifadə edə bilməmək, danışarkən məzmunu uyğun söz seçməkdə çətinlik çəkmək, sözləri yanlış tələffüz etmək, öz fiziki bacarıqlarından daha sürətli və ya ləng danışmaq [Lalayeva P., 2004], oxşar, əvəzedici yaxud yanlış sözlərdən istifadə etmək, yeni sözləri öyrənməkdə və tələffüz etməkdə çətinlik çəkmək kimi hallarla özünü büruzə verir.

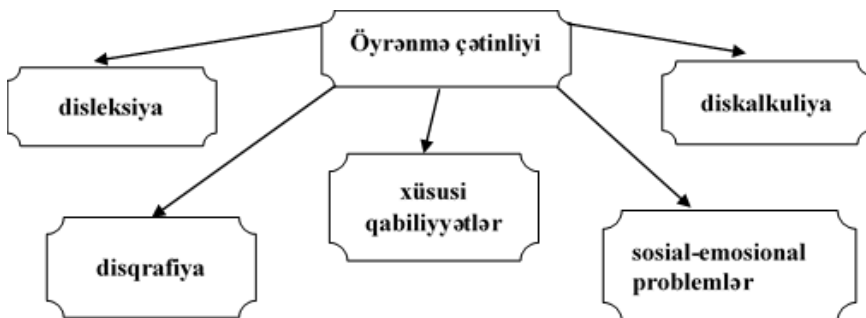
İstiqamət, zaman və məkan anlayışlarının qarışıq salınması. Uşaqların aşağı-yuxarı, sağ-sol, irəli-geri, ön-arxa, gec-tez, kənar-içəri, alt-üst, yan tərəf-üst tərəf və s. [Lalayeva P., 2004] kimi istiqamət bildirən anlayışları qavramalarında, onlarla bağlı verilən tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkmələri müşahidə olunur.

Verilən təlimatların qavranılması və yerinə yetirilməsində çətinliklər. Bir sıra bacarıqlarda, məsələn, ayaqqabıları tərs geyinmək, köynəyi səhv düymələmək [Lalayeva P., 2004], çüt əşyaları tərs qoymaq (məsələn, əlcəkləri), eşitmə və vizual qavramada, tanıma, xatırlama, sıralama bacarıqlarında, yaddaş və diqqət zəifliyi, diqqət dağınıqlığı (diqqətin cəmlənməsi, yönəldilməsi, paylanması) kimi hallar uşaqların verilən tapşırıqları təlimata uyğun yerinə yetirə bilməmələrinə səbəb olur. Kiçik və böyük motor bacarıqları, əl-göz koordinasiyası və müstəqil geyinmə bacarıqlarındakı yaşa uyğunsuzluq bu qəbildən olan uşaqlarda müşahidə olunur.

Məktəb yaş dövründə disleksiyanın müəyyən edilməsi məqsədi ilə diqqət

yetirilməsi lazım gələn məqamlar. Məktəb yaş dövründə uşaqlarda rast gəlinən xüsusi öyrənmə çətinliyi disleksiya adlanır. Bu terminə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, “disleksiya” anlayışı nitqlə bağlı olan bütün problemləri özündə ehtiva edir. Oxu, yazı, riyazi bacarıqları mənimsəməkdə çətinlik çəkən şagirdlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə ilkin diaqnostika hələ oxu və yazı vərdişlərinin mənimsənilmədiyi vaxtda aparılsa da, sonrakı dövrlərdə də müəllimin müşahidələri bu qəbildən olan uşaqları müəyyənləşdirir, onlarla təlimin təşkilini diferensiallaşdırır. Məktəbəqədər təhsilə cəlb edilən uşaqlarla (5 yaşlılarla) məşğələləri ibtidai sinif müəllimi aparır. Beləliklə, I sinifdə oxu və yazının öyrədilməsinə başlayarkən müəllim uşaqlara bələd olur, hansı uşaq təlimi necə təşkil edəcəyini müəyyənləşdirir və onlar üzərində müşahidələrini davam etdirir.

Oxu, yazı və riyazi bacarıqların mənimsədilməsi, mahını oxumaq, rəsm çəkməyi öyrənmə prosesləri, motor bacarıqlarının, koordinasiyasının pozulması ilə bağlı problemlər, diqqətin yönəldilməsi, mərkəzləşməsi və paylanması çətinliyi kimi məsələlərin korreksiyası konkret müəyyən pozuntu üzrə ayrıca təşkil edilmiş məşğələlər və digər çətinliklərin də integrativ, kompleks şəkildə korreksiyasına xidmət edən məşğələlərlə aparılır. “Rəqəm və hərfləri tanıya bilməmək, oxu zamanı qrafik oxşarlığı olan rəqəmlər və hərfləri fərqləndirə bilməmək, zaman və məkan anlayışlarını qarışıq salmaq sadə riyazi tapşırıqları yerinə yetirməkdə çətinlik çəkmək və s. sistemli korreksiya işinin aparılması üçün təlim illik planlaşdırma və gündəlik icmal əsasında təşkil olunur” [Lalayeva P., 2004]. İlk növbədə, sinifdəki uşaqlar disleksiyanın növlərinə və dərəcələrinə görə qruplaşdırılırlar. Xüsusi öyrənmə çətinliyi və disleksiya haqqında yazılmış pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlara, o cümlədən, təcrübəmə əsaslanaraq şagirdlərin öyrənmə çətinliyini aşağıdakı sxem üzrə qruplaşdırmaq olar:

Disleksiya. “Disleksiya neyrobioloji əsası olan xüsusi oxuma pozğunluğudur. Kifayət qədər intellektual və nitq inkişafı səviyyəsinə, eşitmə və vizual analizatorlarda qüsurların olmamasına baxmayaraq, davamlı xarakterli çoxsaylı təkrarlanan səhvlərdə özünü göstərir” [Dorofeyeva S., 2017]. Alman tədqiqatçısı I.Ludviqin fikrincə, disleksiyanın əsas xüsusiyyəti, insanın yaşı, intellekti və yaşa uyğun təhsili əsasında gözlənilən performansdan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olan oxu performansıdır. Müxtəlif ölkələrdən olan tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirərək və təcrübəyə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, disleksiya oxu qabiliyyətinin qismən pozulmasıdır. Dislektik uşaqlar, əsasən, qrafik oxşarlığı olan hərfli (*d-q-p*, *e-ə*, *A-V*, *V-Y*, *F-E* və s.) qarışıq salırlar. Bu hərflərin öyrədilməsi zamanı müəllim əlifba kassasından səmərəli şəkildə istifadə edə, yaxud onu elektron lövhədə yerləşdirə bilər. Oxuma çətinliyi olan şagirdlərə öyrədilən hərflər içərisindən qrafik cəhətdən yeni hərfə bənzəyən hərfləri tapmaq tapşırıqlar. Həmin hərflərin sözün tərkibində müqayisəli şəkildə işlədilməsinə aid tapşırıqlar yerinə yetirilir. Şagirdlər oxşar hərfləri bu və ya digər sözün tərkibində işlədirlər, məsələn, (*q-p*) *qapı*, (*d-q*) *daraq*, (*m-n*) *manat*, (*a-d*) *adam*, (*b-d*) *badam* və s.

“Disleksiya xəstəlik deyil, beyin quruluşunun xüsusiyyətidir, fərqli öyrənmə prosesidir, fərqli dünya görüşüdür, müəyyən şeylərə fərqli baxışdır. Disleksiyanı müalicə etmək yox, korreksiya etmək lazımdır” [Yagodkina I., 2016]. Disleksiya uşaqlar oxuyarkən sözün tərkibindəki hərflərin yerini dəyişir və ya yazıldığından fərqli oxuyurlar (*kitab – tikab*). Onlar mətnin içərisində hərf və yaxud hecanı ötürür, söz və hecaları tərsinə oxuyurlar (*adam – mada*). Sözləri hərflərə və hecalara ayıra bilmirlər. Sözü sona qədər oxumadan oxşar sözlərlə əvəz edirlər (*gəlməlidir – gəldi*). Müşahidələr göstərir ki, onlar mətni ilk dəfə necə oxuyurlarsa, sonra həmin mətni təkrar oxuyarkən həmin sözləri səhv oxuduqları variantda tələffüz edirlər. Belə hallarda yaxşı olar ki, müəllim sözü özü tələffüz etməklə şagirddən təkrarlamasını tələb etməsin, şagirdin səhv oxuduğu sözü dəqiq oxudaraq, tələffüz etməsinə təklif etsin [Əsədova İ., 2015]. Disleksiya uşaqlar, adətən, sözü hecalarla oxuyur, sonralar isə çox ləng oxu qabiliyyətinə malik olurlar. Müəllim normal oxu sürətinə nail olmaq üçün xüsusi dərslər təşkil etməklə bu geriliyi aradan qaldıra bilər. Astrid Kopp-Duller və Livia R. Pailer-Duller “Disleksia – Diskalkuliya” (“Dyslexia – Dyscalculia”) əsərində öyrənmə çətinliyi olan insanların təlimdə uğur qazanması üçün didaktik müdaxilənin zəruriliyini xüsusi vurğulayaraq yazmışdır: “Bu, həqiqətdir ki, oxumaq, yazmaq və ya hesablamaq problemi olan bir çox insanlar yalnız psixoloji və ya tibbi terapiyadan keçməkdə davam edirlər, ehtiyac duyduqları və əsas məsələ olan tədris-didaktik yardımını isə almırlar. Oxumaq, yazmaq və ya hesablamaqla bağlı problemlər yarandıqda, bu insanlara pedaqoji-didaktik tədqiqatlar vasitəsi ilə işlənmiş təhsil metodlarından istifadə etməklə yalnız xüsusi hazırlanmış pedaqoq kömək edə bilər” [Astrid

Kopp-Duller., Livia R. Pailer-Duller., 2010].

Oxu vərdişlərinin aşılmasına xidmət edən dərslərdə oxunan mətnin məzmununun qavranılması və nəql edilməsi üçün xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac duyulur. Oxuyub-anlamada çətinlik çəkən şagirdlər oxuduqları mətni nəql edə bilmirlər. Bu xüsusiyyət bir tərəfdən anlama çətinliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən yaddasaxlama ilə də əlaqəlidir. Disleksiyalı şagirdlərin eşitmək və oxumaqla öyrənmədə çətinlikləri olduğu halda, görmə və toxunma ilə praktik tapşırıqları yerinə yetirməyi asan və tez öyrənirlər. Digər tərəfdən, özlərinin iştirak etdiyi prosesləri tez yadda saxlaya bilirlər [Kanayeva T., 2011]. Tədqiqatçıların araşdırmalarına və çoxillik təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, onlarla təlimin təşkili zamanı:

- ❖ rollu oyunların təşkili, nağılların, hekayələrin səhnələşdirilməsi [Yagodkina I., 2016];

- ❖ təlim xarakterli videoçarxlardan istifadə, müəyyən videoçarx nümayiş olunduqdan sonra uşağın gördüklərini danışması;

- ❖ intellekti inkişaf etdirən söz oyunları, anaqramlar, izoqraflar, rebuslar, kriptogramlar, dəyişdiricilər, sehrlı zəncirlər, söz labirentləri və s. [Zashirinska-ya O., 2010];

- ❖ vizual-motor koordinasiyalarının, əməliyyatı görmə sahəsinin inkişafı üçün məşqlər;

mətn üzrə:

- ✓ yazı və şəkillər, həmçinin müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi [Yagodkina I., 2016];

- ✓ öyrənilən mətnin məzmununu əks etdirən şəkillərin nümayişi, məzmunu uyğun şəkillərin çəkilməsi və ya maketlərin hazırlanması;

- ✓ mətnin planını hazırlayarkən planın lövhəyə yazılması;

- ✓ mətnə uyğun şəkillərin seçilib plan üzrə ardıcılıqla düzülməsi;

- ✓ orfoqrafik səhvlər olan mətnin iri miqyaslı görünüşünün nümayiş etdirilməsi, səhvləri taparaq düzəliş aparılması və s. işləri yerinə yetirməyə cəlb etməklə onların fəallığına, mətnin öyrənilməsinə, yadda saxlanılmasına nail olmaq mümkündür.

Oxu dərslərində öyrənilən mətnin təhlili, müzakirəsi, mətn üzrə planın hazırlanması, mətnin nəqlinin bu plan üzrə yerinə yetirilməsi, yekun mərhələdə ümumiləşdirmənin aparılması, şagirdlərin mətndəki hadisə və proseslərə öz münasibətlərini bildirmələri kimi işlər təşkil olunur. Bu zaman müəllim disleksiyalı şagirdlərlə iş prosesini unutmamalı, şagirdlərin qavrama imkanlarını nəzərə almalı, diferensial təlim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Şifahi nitqin inkişafına xidmət edən məşğələlər müxtəlif mövzularda aparıla bilər:

- ✓ baş verən həyat hadisələri haqqında danışmaq;
- ✓ öyrənilən mətnin nəql edilməsi;
- ✓ şagirdin özü, ailəsi, sinif yoldaşları haqqında təqdimat etməsi;
- ✓ şəkil üzrə danışmaq və s.

Disqrafiya. Bu, yazı vərdişlərinin mənimsəmə qabiliyyətinin zəifliyidir və vərdişlərin aşılınması zamanı aşkar olunur. Yazı bacarığı yazının mexaniki ölçüsünü (qələm tutmaq, yaxşı yazmaq və s.), eləcə də yazılı ifadə ölçüsünü əhatə edir. Yazı bacarığı əl-göz koordinasiyasını, dil bacarıqlarını və konseptual bacarıqları özündə birləşdirən mürəkkəb bir prosesdir. Bu səbəbdən yazılı ifadə bacarıqları uşaqlarda ən son inkişaf etdirilən bacarıqlardan biridir. Yazı prosesində yaşanan problemlərin mənfi təsirləri sinfin səviyyəsi yüksəldikcə artır. Bu qəbildən olan şagirdlərdə hərflərin optik məkan şəkillərinin qeyri-sabitliyi, hərflərin və rəqəmlərin tərsinə yazılışı, *ə-ə ə-ə, 9-6, 5-7* çox müşahidə olunan hallardır. Bu, özünü sözün səs-heca tərkibinin və cümlə quruluşunun təhrif olunması kimi də büruzə verir. Oxuma və yazmanı öyrənməkdə qeyri-adi zəiflik nümayiş etdirən şagirdlər, əsasən, ayrı-ayrı hərflərin və ya sözlərin hissələrini dəyişik salır, məsələn, *d-p-q-b; e-ə; n-m; n-h; x-k; R-K; N-M* və s. İmla və ya öz fikrində tutduğu sözü yazarkən müəyyən hərfləri yazmır (hərflər ötürür), yaxud sözün tərkibindəki hərflərin yerini dəyişik yazır, sözə hərflər artırır. “Disqrafiyada oxuna bilməyən əl yazısı, hərflərin formasında yol verilən təhriflər, yazıda lənglik və orfoqrafik xətalara yanaşı, fikirlərini yazılı şəkildə ifadə edə bilməmək və ya çox qarışıq ifadə etmək xarakterikdir. Belə şagirdlərə, əsasən, üzdənköçürmə, şəkildə gördüklərini yazmaq kimi tapşırıqlar verilir [Astrid Kopp-Duller., Livia R. Pailer-Duller., 2010]. Üzdənköçürmə əl yazısı və ya uşağın imkanları nəzərə alınmaqla kompüter, planşet və ya telefonla da ola bilər. Bu proses həm də informatika fənninə inteqrativliyi təmin etmiş olur. Mövzu uyğunluğu nəzərə alınmaqla fənlərin inteqrativlik imkanları informatika dərslərində əldə olunan biliklərin yazı, oxu, həmçinin riyaziyyat dərslərində istifadə olunmasına şərait yaradır. Disqrafiya şagirdlərdə yuxarı siniflərdə də müşahidə olunduğundan onlar müəyyən siniflərdə artıq elektron poçtdan istifadə qaydalarını öyrənirlər. Yazılı tapşırıqların yerinə yetirilməsini elektron poçt vasitəsi ilə şagird-şagird, müəlim-şagird əməkdaşlığının yaradılması şəklində də təşkil etmək olar. Yaxşı olar ki, belə şagirdlərə həm əl ilə, həm də kompüter proqramları ilə rəsm çəkmək tapşırıqları verilsin. Rəsm diqqəti cəmləməklə yanaşı, yuxarı ətrafların motorikasının, təxəyyülün, yaradıcılığın inkişafına təkan verir.

Diskalkuliya. Bütün sahələr üzrə müəssisə və təşkilatlarda çoxsaylı kompüter proqramlarının tətbiqi, robototexnologiya, elektron ticarət, elektron poçt, elektron öyrənmə resursları, elektron qeydiyyat və sənəd qəbulu, hətta müasir istehsalat və məişət cihazlarının idarə edilməsi və s. proseslər təhsil müəssisələri

qarşısında rəqəmsal bacarıqlara sahib olan nəsil yetişdirmək vəzifəsinin aktuallığını saxlayır. Rəqəmsal bacarıqlar, əsasən, kompüter bacarıqları, riyazi savadlılıq və məntiqi düşüncə bazası üzərində formalaşdığı üçün informatika və texniki fənlərin tədrisi təhsil idarəedicilərinin diqqət mərkəzindədir. “Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsi informatika fənninə yeni yanaşma kimi tətbiq olunmaqla yanaşı, şagirdlərdə alqoritmik düşüncə və məntiq, layihə üzərində işləmə bacarıqları inkişaf etdirir. Proqramlaşdırmanın əsasları məhz rəqəmsal bacarıqlar üzərində öyrədilir. Bir tərəfdə kompüterlərdən və rəqəmsal cihazlardan istifadə edə bilməyin vacibliyi dayanır, digər tərəfdə riyazi düşüncə, hesablama bacarıqları, simvolların yadda saxlanması kimi məsələlərdə yaşanan çətinliklərlə müşahidə olunan diskalkuliya. Bu iki təzad arasında çıxış yolu axtaran pedaqoji kollektiv, müəllimlər, tədqiqatçılar müxtəlif layihələrə, təlim metodlarına müraciət edir, müşahidələr aparır, eksperimentlər qoyur, sınaqlar keçirirlər. Onlar digər öyrənmələrlə yanaşı, rəqəmlərin və simvolların qavranılmasında çətinlik çəkməyən öyrənmələrlə təlimin təşkil olunmasına yanaşmada daha səmərəli metodlar arasında seçim etməli olurlar. Tədqiqatlar göstərir ki, “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM təlim layihələri bu baxımdan səmərəli və yaxşı nəticələrin əldə olunmasına təkan verir.

Bəs diskalkuliya nədir? Bu, latın mənşəli söz olub, mənası “pis saymaq” kimi tərcümə olunur. Bəzi mütəxəssislər buna *riyazi disleksiya* və ya *rəqəm disleksiyası* deyirlər. Ümumi rəy bundan ibarətdir ki, diskalkuliya hesab bacarıqları əldə etmək qabiliyyətinin zəif olması kimi qəbul edilir. Belə şagirdlər simvolları qavramaqda, ədədləri öyrənməkdə, əməliyyatları yerinə yetirməkdə yaşlıları ilə müqayisədə daha çox çətinlik çəkirlər. Riyazi ifadələri dərk etmək və hesablamaq, ədədi simvolları tanımaq, istifadə etmək və yazmaqda pozulmalar nümayiş etdirirlər. “Qısamüddətli yaddaş problemlərinə görə onlarda yanlış hesablamalar, riyazi məsələlərin həllində çox ləngimə, toplama və vurma əməllərində dəyişmə xüsusiyyətini tanıya bilməmə, vizual və məkan funksiyası ilə bağlı problemlər, hesablama əməliyyatlarında barmaqlardan istifadə, ədədləri müqayisə etmək, zaman, yer və istiqamət anlayışlarını qavramaq, həndəsi fiqurları çəkmək və təsvir etməkdə çətinliklərin olması müşahidə olunur [Dr. Astrid Kopp-Duller., Livia R. Pailer-Duller., 2010].

Riyaziyyatı öyrənmə çətinlikləri olan uşaqlar riyazi hesablamalarla yanaşı, məntiqi düşüncə və riyazi təfəkkür proseslərində çətinlik çəkirlər. Onların yaşa uyğun təhsil səviyyəsi, riyazi bacarıqları, intellekti və riyazi testlərlə ölçülən standartları yerinə yetirə bilməsi gözlənilən nəticədən və nəzərdə tutulan təhsil standartlarından xeyli aşağı olur. Bu rəqəmlər və ya əsas anlayışlar ilə bağlı müşahidə edilən çətinliklər uşaqlarda erkən yaşlardan özünü göstərir. Onlar yuxarı siniflərdə də bir çox hallarda əsaslandırma bacarıqlarında zəiflik göstərir. Diskalkuliya uşaqlar riyaziyyat sahəsində qarşılaşdıqları çətinliklər səbəbindən akademik

biliklərin qavranılmasında əhəmiyyətli maneələrlə qarşılaşa bilərlər [Ludwig I., 2009]. Bununla belə, onların fərqli metodlarla öyrəndiklərini də unutmaq olmaz. Düzgün dəstək almaq, səmərəli metodlar seçmək diskalkulyalı uşaqlara məktəbdə, işdə və gündəlik həyatda uğur qazanmaqda kömək edir. Müəllimlərin metodik səriştəliliyi ilə onlar da uğurlara imza atırlar.

“Dyslexia and Orton-Gillingham” jurnalında dərc olunan (Institute of Multi-Sensory Education, ABŞ) “Dünyasını dəyişməzdən əvvəl disleksiya ilə mübarizə aparan 12 məşhur insan” adlı məqalədə [Famous People Who Struggled With Dyslexia Before Changing The World, November 21, 2017] dünyanın 12 məşhur insanının disleksiya, diskalkulyasiya çətinliyinə qalib gəldiyi barədə məlumat verilir. Rusiyalı tədqiqatçı Yaqodkina İrina Petrovna “Disleksiyası olan uşaqlarla aparılan işlərdə müasir texnologiyalardan istifadə” (“İspolzovaniye sovremennix texnologiy v rabote s detmi s disleksiyei”) adlı məqaləsində disleksiyalı insanlar arasında yazıçılar, ixtiraçılar, fiziklər və mühəndislərin yetişdiyini xüsusilə qeyd edir. Bu və ya başqa əsərlərdə rast gəldiyimiz diskalkulya problemləri yaşayan dahilər haqqında məlumatlara və müşahidələrə əsaslanaraq demək olar ki, bu tanınmış şəxsiyyətlərin və yaxud az tanınan, xüsusən texniki sahədə uğurlara imza atmış insanların nailiyyətlərinin səbəbi öyrənmənin praktik məşğələlər, tədqiqatçılıq, daktil, vizual və digər özlərinə xas öyrənmə yolu ilə davam etdirilməsidir. “Rəqəmsal bacarıqlar” və STEAM layihələri təlim prosesində dərslərin bu istiqamətdə təşkilinə şərait yaradır. Nəzəri biliklərin mühazirə dinləmək, əzbərçilik, söz yığını ilə deyil, şagirdləri konkret fəaliyyətə, tədqiqatlara cəlb etməklə aşılınması, inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi mümkündür. Bu layihələrin tətbiqi standart dərslər çərçivəsindən kənar, qeyri-standard dərslər mühitinin yaradılması baxımından da əhəmiyyətlidir. STEAM layihəsi quraşdırma, yaradıcılıq imkanları ilə yanaşı, kollektiv iş mühiti, təkliflərin verilməsi, başqalarının təkliflərini təhlil etmək, qəbul olunan və qəbul olunmayan alternativ qərarları yoxlamaq kimi əməliyyatların yerinə yetirilməsini reallaşdırır.

“Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsinin tətbiqi informatika fənnindən olan proqram materiallarını dinləmə yolu ilə deyil, kompüter əməliyyatlarını yerinə yetirmək yolu ilə formalaşdırılır. Təcrübələrə əsaslanaraq demək olar ki, əksər insanlar kompüter əməliyyatları zamanı müxtəlif dillərdə verilən əməliyyatları alətlər zolağında olan yazıları və ya müəyyən dildə verilən komandaları həmin dili başa düşərək yerinə yetirmirlər. Əksər şagirdlər kimi, disleksiyalı da simvolları və müəyyən əməliyyat klavişlərinin funksiyalarını yadda saxlayırlar. Onlar əməliyyat klavişlərini, həmçinin klavişlərin kombinasiyalarını dərslərdən oxuyaraq, yaxud müəllimi dinləməklə öyrənir, müəyyən əməliyyatlar zamanı təsadüfən “kəşf edirlər”. Təcrübə təsdiq edir ki, tədris fənləri üzrə müvəffəqiyyət əldə edə bilməyən şagirdlər bir çox kompüter əməliyyatlarını yaxşı mənimsəyə bilirlər.

Deməli, informatika fənnini nəzəri məlumatları əzbərləməklə deyil, konkret əməliyyatları yerinə yetirməklə öyrənmək daha səmərəlidir.

Sosial-emosional problemlər. Öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərdə müşahidə olunan vəziyyətlərdən biri də sosial-emosional problemlərdir. “Belə uşaqlar fikirlərini tam aydın ifadə etməkdə, insanlarla ünsiyyətə girməkdə, öyrəndiklərini təqdim etməkdə çətinlik çəkirlər [Ludwig I., 2009]. “Emosional baxımdan yetkinləşməyən uşaqlarda gələcəkdə iradəsizlik, özünəgüvənsizlik, özünüqıymətləndirmənin aşağı səviyyədə olması halları gözləniləndir. Həmçinin onlarda təmkinli olmaq, hadisələr qarşısında özünü ələ almaq bacarığının olmaması, tez ağlayan, tez küsən, başqalarının rəyindən asılı yaşamaq kimi vəziyyətlər də istisna deyil” [Altun D., 2018]. Uşaqlar təlim materiallarının mənimsənilməsində geri qalmağa davam etdikcə, məyusluq və uğursuzluq hiss edirlər. Bu, tez-tez özünə hörmət problemləri və emosional çətinliklər, həmçinin depressiya, narahatlıq və məktəbin tərk olunması ilə nəticələnir.

Öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla işin təşkili prosesində hər hansı mühitdə, xüsusən kollektiv daxilində davranış qaydalarının aşılınması və özünəxidmət vərdişlərinin yaradılması da vacib amillərdəndir. Uşaqda onu əhatə edən insanlara müsbət emosional münasibətin şüurlu şəkildə inkişaf etdirilməsi, onun sosial davranışlarını tənzimləmək, fərdi keyfiyyətlərini daha da inkişaf etdirmək üçün zəmin yaradır. Yaradıcı özünüifadə, özünəreallaşdırma və özünüinkişaf qabiliyyətləri, öz gücünə əminlik hissənin formalaşdırılması, uşağın cəmiyyətdə harmonik qarşılıqlı fəaliyyəti və həyat uğurlarıdır. “Qavrama çətinliyinə görə dərsə həvəssiz gələn şagirdlər müəllimin diqqətindən yayınmır, təlim prosesində onların maraq və imkanlarına uyğun tapşırıqlar hazırlanır. Disleksiyalı uşaqları düzgün seçilmiş metodlarla dəstəklədikdə, onların uğursuzluğunu qabartmadan aradan qaldırırdıqda, inkişaf etdirdikdə onların böyük potensialı üzə çıxır” [Davis R.D., Braun E.M., 2010]. Deməli, əməkdaşlıq, ünsiyyət, yaradıcılıq və novatorluq, informasiya və kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirən STEAM metodu disleksiyalı uşaqların sosial-emosional problemlərinin həlli baxımından da səmərəlidir. Komanda daxilində birgə fəaliyyət digər uşaqlarla ünsiyyət qurmaq, müzakirələr aparmaq, fikir bildirmək, öz bacarıqlarını nümayiş etdirmək, başqalarını dinləmək və razılığa gəlmək kimi bacarıqlara yiyələnməyi sürətləndirir. “Şagirdlərdə komandanın tərkibində fəaliyyət göstərməklə hər hansı hədəfə çatmaq, nəzəri biliklərdən, müəyyən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarıqları formalaşır, onlar gələcəkdə səmərəli insan resursu kimi müəyyən mövqə tutmağa hazırlanırlar [Planeta STEAM. Kniga uchitelya., 2019].

Disleksiklərin qabiliyyətləri. “Disleksiya hədiyyəsi: niyə bəzi ağıllı insanlar oxuya bilmirlər və bunu necə öyrənə bilirlər?” və “Öyrənmə hədiyyəsi” kitab-

larının müəllifi Ronald Dell Davisin fikrincə, disleksiyalı insanların özlərinə xas qabiliyyətləri ilə yanaşı, yaradıcılıq, təxəyyülün zənginliyi, təsəvvürün genişliyi, başqalarının görə bilmədiyini görə bilmək, “kəşf” edə bilmək və s. ümumi qabiliyyətləri də var. Müəllif bu əsərlərdə disleksiya problemlərinin korreksiya üsullarını nəzəri cəhətdən izah edir. Buraya 8 yaşdan yuxarı uşaqlar üçün oriyentasiya, simvollarıdan istifadə və oxu təlimlərinə uyğun materiallar daxil edilmişdir. Bu kitablar oxumağa yeni başlayan, həmçinin evdə ibtidai səviyyədə təhsil alan 5–7 yaşlı uşaqlara əlavə dəstək vermək istəyən valideynlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ronald Dell Davis “Öyrənmə hədiyyəsi” əsərində diqqətin cəmləşdirilməsi, riyazi təmrinləri başa düşmək və əl yazısını təkmilləşdirmək üçün metodlar təqdim edir. O, həmin kitabda olan yarımbaşlıqlardan birini “Disleksiya – 8 əsas qabiliyyət” adlandırmış və burada disleksiyalı insanlar arasında müəyyən sahələr üzrə tanınmış şəxsiyyətlərin, dahilərin olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, disleksiyalı hər kəs dahi ola bilməz, lakin bütün disleksiklərin düşüncəsi böyük dahilərin zehni ilə eyni şəkildə işləyir. R. Davis bu əsərində yazmışdır: “Disleksiyaya səbəb olan psixi funksiya, sözün əsl mənasında, bir hədiyyədir, təbii qabiliyyətdir, istedadır. Disleksiklərin hamısı eyni qabiliyyətlə inkişaf etmir, hər birinin müxtəlif qabiliyyətləri olsa da, ümumi zehni funksiyalara malikdirlər. Onların əsas bacarıqları bunlardır:

1. Disleksiyalı insanlar yeni qavrayışlar yaratmaq və dəyişdirmək qabiliyyətlərinə (əsas qabiliyyət) malikdirlər.

2. Onlar ətraf mühiti çox yaxşı dərk edirlər.
3. Başqa uşaqlarla müqayisədə onların maraq dairələri daha genişdir.
4. Sözlər əvəzinə, əsasən, təsvirlərlə düşünürlər.
5. Onlar yüksək intuisiyaya və dərrakəyə malikdirlər.
6. Çoxölçülü (bütün hissələrdən istifadə edərək) düşünür və qavrayırlar.
7. Onlar öz düşüncələrini reallıq kimi qəbul edə bilirlər.
8. Onların inkişaf etmiş təsəvvür qabiliyyətləri var.

“Disleksiyalı uşaqlarda bu bacarıqlar valideynlər və ya təhsilverənlər tərəfindən aşkarlanarsa, deməli, həmin uşaqlar yüksək intellekt və qeyri-adi yaradıcı qabiliyyətlərə malikdirlər. Beləliklə, disleksiyanın əsl hədiyyəsi – bacarıqlar yaranma bilər” [Ronald D.D., 1994].

Disleksiyalı uşaqların qeyri-standart düşüncələri var. Onlar yaxşı inkişaf etmiş intuisiyaya, zəngin təsəvvürə malikdirlər. Çətinlikləri aşmağı bacaran disleksiyalı uşaqlar nailiyyətlər əldə edə bilirlər. Bu cəhət yaranan problemlərin yaradıcı yolla həllinə imkan verir. “Bacarıq hədiyyəsi bu qəbildən olan uşaqlarda müxtəlif yollarla və müxtəlif sahələrdə inkişaf edir. Albert Eynşteyn üçün bu fizika idi; Uolt Disney üçün bu sənət idi; Qreq Louqanis üçün bu, idman bacarıqları

idi” [Yagodkina I., 2016].

Müşahidələr göstərir ki, disleksiyalı insanlar arasında yüksək intellektual səviyyəyə malik olanlar çoxluq təşkil edir. Onların əşyalar düzəltmək, mühərrikləri, elektron cihazları, santexnika sistemlərini, tikintini, incəsənəti və digər sahələri başa düşmək üçün fitri istedadları var. Belə şagirdlər üçün düşündürücü və çətin tapşırıqların həlli asan və maraqlı olur. “Disleksiklərin xüsusi bacarıqları olduğuna görə, məhz disleksik çətinliyi olan insanlar sırasında bir çox ixtiraçılara, elm adamlarına rast gəlinir” [Yagodkina I., 2016]. STEAM təlim metodu bu baxımdan disleksik uşaqların öyrənmə çətinliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

İxtisasca ibtidai sinif müəllimi olan rusiyalı tədqiqatçı T.Kanayeva “Nə üçün uşaq oxumaq istəmir və pis yazır?” mövzusunda valideynlər üçün mühazirəsində müxtəlif ölkələrdən olan 20 dahinin xüsusi bacarıqları haqqında qısa məlumat verir və onların disleksiyadan çətinlik çəkdiklərini qeyd edir [Kanayeva T., 2011].

Araşdırmalar bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən İ.Yaqodkinanın və T.Kanayevanın fikirlərini təsdiqləsə də, disleksik insanların hamısı haqqında bu fikri demək doğru olmaz. Başqa sözlə, onların xüsusi bacarıqlarının səbəbi disleksiyalı olduqlarına görə deyil, disleksiya çətinliklərinə baxmayaraq, müəyyən metodlarla xüsusi bacarıqlarını inkişaf etdirdiklərinə görədir. Çətinlikləri aşmaq üçün disleksiyalı uşaqlara özlərinin iradəli olmaları ilə yanaşı, peşəkar müəllim və səriştəli valideyn dəstəyi lazımdır” [Ronald D.D., Braun E.M., 2010]. Ümumiyyətlə, uşaqların yüksək nailiyyətlər əldə etmələri üçün peşəkar müəllimlərin, səriştəli valideynlərin, uyğun təlim metodlarının, lazımı şəraitin və maddi-texniki bazanın olması mütləqdir. Bəzən müəyyən qabiliyyətlər iş prosesində üzə çıxır. Hər hansı qabiliyyətin daha da inkişaf etdirilməsi aktiv fəaliyyət və tədqiqatçılıq sayəsində mümkündür. STEAM və rəqəmsal bacarıqlar, təlim layihələri bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Təbii ki, bütün fənlərin hər kəs tərəfindən eyni səviyədə mənimsənilməsi mümkün deyil. Ona görə də diferensiallığın təmin olunması təhsilalanların bacarıq və maraqları çərçivəsində aparılmalıdır. “STEAM dərslərində şagirdlər öz yaradıcı təfəkkürlərinə, təxəyyülünə uyğun əl işləri, 3D modelinə uyğun texniki qurğular hazırlayırlar [Planeta STEAM. Kniga uchitel'ya., 2019]. STEAM dərsləri şagirdlərin peşə bacarıqlarını aşkarlayır, formalaşdırır, inkişaf etdirir və onları müəyyən peşələrə istiqamətləndirir. Şagird öz qabiliyyətini “kəşf” edir, müəyyən peşəyə marağı artır, öz qabiliyyətinə uyğun olan peşəni müəyyənləşdirir. Müəllim və valideynlər şagirdin qabiliyyətlərini daha yaxşı görür və bu istiqamətdə onu dəstəkləyirlər.

Nəticə / Conclusion

Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla korreksiya işində ən vacib məqam erkən diaqnozda disleksik vəziyyətin növünün və onun ağırlıq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Erkən uşaqlıq dövründə beynin hüceyrələrini daha yaxşı inkişaf etdirmək olur. Vaxtında aparılan tədbirlər disleksik çətinliklərin ağırlaşması hallarının qarşısını alır, simptomların aradan qaldırılmasına imkan yaradır, uşağın xüsusi bacarıqlarını aşkarlayır. Rəqəmsal bacarıqlar və STEAM təlim layihələri məhz xüsusi bacarıqların aşkarlanması, problemə yaradıcı yanaşma baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin təlim layihələri çərçivəsində disleksik uşaqlarla fərdiləşdirilmiş təlim programına əməl etmək və ya diferensial təlim metodunu tətbiq etmək, onların öyrənmə sisteminə uyğunlaşmağa imkan verən alternativ strategiyalar hazırlamaq bu sahədə çalışanların peşəkarlığından asılıdır.

Müasir təlim metodlarının tətbiqi uşaqların motor əzələlərini gücləndirmək, disleksiya ilə əlaqəli emosional pozulmaların qarşısını almaq baxımından əhəmiyyətlidir. Təlimin təşkilini yaradıcı öyrənmə tərzinə uyğun metodlar seçməklə və dərk etmə əməliyyatlarını yaxşılaşdıran məşğələlərə üstünlük verməklə, kiçik yaşlı uşaqlara və məktəblilərə sərbəst oxumağı, yazmağı, riyazi əməlləri yerinə yetirməyi öyrətməklə yanaşı, onların xüsusi bacarıqlarını aşkarlamaq, o cümlədən, sosial-emosional adaptasiya baxımından uğurlu nəticələr əldə olunur. Bütün bunlar gələcək fənlərin öyrənilməsinin bazasını təşkil edir. Bu səbəbdən öyrənmə çətinliyi olan uşaqların müəyyən edilməsi zamanı diqqət yetirilməli olan əsas məqamlardan biri kimi, disleksiyanın növlərinin düzgün müəyyənləşməsi tərbiyəçi-müəllimlər, mütəxəssislər, müəllimlərlə yanaşı, valideynlərin də bilməsi vacib olan məsələlərdəndir. Deməli, müəllim kadrlarının hazırlığının istiqamətlərindən biri də disleksiya uşaqları ilə təlimin təşkilidir. Eyni zamanda, valideyn-müəllim, valideyn-məktəb əməkdaşlığında bu məsələnin diqqətdə saxlanması vacibdir.

Təkliflər / Offers

Bütün sahələr üzrə aparılan işlər müəyyən tədbirlər planı əsasında, sistemli şəkildə təşkil olunmalıdır, əks halda, işin səmərəlilik səviyyəsi aşağı düşər. Səmərəli yollarla müsbət nəticələrə nail olmaq həm öyrənmənin, həm öyrədənə gərginliyini azaldır, eyni zamanda, vaxta qənaət olunur. Öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla işin təşkilinin aşağıda göstərilən mərhələlərlə aparılmasını təklif edirəm.

İnformasiya və analitik fəaliyyət mərhələsində informasiya toplanır və təhlil olunur (bunu *diaqnostik* mərhələ də adlandırmaq olar). Bu mərhələdə uşaq

haqqında tam, dolğun məlumatlar toplanır, qeydlər aparılır. Məqsəd uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, xüsusi təhsil ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi, uşaq kontingentinin qiymətləndirilməsidir. Bu zaman təhsil müəssisəsinin proqram-metodiki təminatına, maddi-texniki və kadr resurslarına olan tələblərə cavab vermək baxımından mövcud və yaradılması mümkün olan təhsil mühiti də nəzərə alınır.

Təşkilati və icraedici fəaliyyətlər (planlaşdırma, təşkil etmə, əlaqələndirmə) mərhələsi öyrənmə çətinlikləri olan uşaqlar üçün korreksiya və inkişafyönlü dəstək məqsədi daşıyan, xüsusi təşkil edilmiş təhsil prosesidir. Bu mərhələdə diferensial təlimin tətbiqi ilə yanaşı, kollektiv təlim də tətbiq olunur. Bu proses uşağın kollektivin bir üzvü kimi, ümumi qaydalara və öyrənmə prosesinə keçidinin tədricən təmin olunması məqsədini daşıyır.

İnkişaf edən təhsil mühitinin nailiyyətlərinin yoxlanılması mərhələsi (nəzarət və yoxlayıcı fəaliyyət) yaradılmış şəraitin və seçilmiş korreksiya, inkişaf və təhsil proqramlarının uşağın xüsusi təhsil ehtiyaclarına uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. Seçilən metodun, yaradılan şəraitin hansı uşaq üçün necə nəticə verdiyini müəyyən etmək məqsədi daşıyır, təlimin keyfiyyətini aşkarlayır.

Korreksiyaedici və tənzimləyici fəaliyyət seçilmiş təlim mühitinin və metodlarının göstəricilərinə əsaslanaraq digər təlim-tərbiyə yanaşmalarının, üsullarının və təlim metodlarının axtarışını da nəzərdə tutur. Bu, lazım olduğu təqdirdə təhsil fəaliyyətində və ya mühitində zəruri dəyişikliklərin tətbiqi və təhsilin şərtlərinin, formalarının, metodlarının tənzimlənməsi mərhələsidir.

Yekun mərhələ. Bir tədris ilində əldə olunan nəticələri müəyyənləşdirməklə növbəti tədris ili üçün fəaliyyət istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq və fəaliyyət planını hazırlamaq yekunlaşdırıcı mərhələdə aparılır.

Məqalənin aktuallığı. Öyrənmə çətinliyi olan uşaqlarla təlimin təşkili pe-daqoji kollektivin qarşısına başqa uşaqlarla müqayisədə daha həssas yanaşma, xüsusi peşəkarlıq və səriştəlilik tələbləri qoyur. Bu tələblər şagirdlərin diaqnos-tikasının dəqiqliklə yerinə yetirilməsi məsələsini aktuallaşdırır. Yalnız bundan sonra uşaqlarda düzgün nitq vərdişlərinin və bacarıqlarının formalaşdırılması, onların istedadlarının inkişaf etdirilməsi mümkündür. Bu məsələnin aktuallığı təhsil sahəsində dövlət səviyyəsində qəbul edilən tədbirlər planında da öz əksini tapmışdır. (“Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020–2030-cu illər üçün Strategiyası” əsasında tərtib olunmuş “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”). Bu sənəd xüsusi öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərlə təlim prosesinin təşkilini müasir təlim texnologiyaları, informasiya məkanında təlim metodlarına yeni yanaşmaların tətbiqi ilə həyata keçirilməsini gündəmdə saxlayır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqların müəyyən edilməsi məqsədi ilə diqqət yetirilməsi lazım olan məqamların açıqlanması, STEAM və “Rəqəmsal bacarıqlar” təlim layihələrinin təhlili həyata keçirilir. Məqalədə xüsusi öyrənmə çətinliyi olan uşaqlara oxu, yazı və riyazi bacarıqların mənimsədilməsi, onların xüsusi bacarıqlarının aşkarlanması və sosial-emosional problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə aparılan ilkin diaqnostika və müşahidələr zamanı diqqət yetirilməli olan məqamlar, o cümlədən, disleksiyanın növləri haqqında geniş açıqlama verilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəbəqədər və digər təhsil müəssisələrinin, o cümlədən, uşaq inkişaf mərkəzlərinin əməkdaşları ilə yanaşı, valideynlər üçün də praktik əhəmiyyətə malikdir. Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, disleksiyalı uşaqların təhsil aldığı ibtidai siniflərin müəllimləri və tədqiqatçılar məqaləyə mənbə kimi istinad edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020–2030-cu illər üçün Strategiyası”. Bakı şəhəri, 2020-ci il, 2 iyun tarixli, 2073 nömrəli Sərəncamla təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/45086>.
2. “Uşaqlara dair Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2020–2025-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”. Bakı şəhəri, 27 noyabr, 2020-ci il, 230 nömrəli Sərəncamla təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/46359>.
3. Əlimərdanova L. (2021). ABŞ-da STEAM. “Azərbaycan müəllimi”, 12 noyabr.
4. Əsədova İ. (2022). Elmlərin inkişafında və kadr hazırlığında STEAM təlim metodunun rolu. Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Respublikası Kosmik Agentliyinin (Azərkosmos) təşkilatçılığı ilə “XXI əsr: Geoməkan məlumatları və kosmik informasiya infrastrukturunu. İnnovasiyalar, səmərəli istifadə yolları” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 6–7 dekabr.
5. Əsədova İ. (2006). Şagirdlərin intellekt tərbiyəsi təhsilin əsasıdır. “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. Bakı, №5, s. 141–142.
6. Əsədova İ. (2015). Oliyofren uşaqların cəmiyyətə adaptasiyasına intellektual tərbiyədən başlamalı. “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və adaptasiyası” mövzusunda Respublika konfransı. ADPU və ARTPI, 10–11 mart, s. 82–85.

7. Altun D. (2018). Disleksi: Nedenleri ve Okul Öncesi Dönemde Gelişimsel Belirtileri Eğitim Bilimlerinde Örnek Araştırmalar. “Atlas” Akademik Basım Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti., Ankara. Nobel, s. 523–535
8. Andreyeva Y. (2022). Kak uchitelyu rabotat s disleksikami? <https://pedsovet.org/article/kak-uchitelu-rabotat-s-disleksikami-sovety-defektologa>.
9. Lalayeva P. (2004). Logopedicheskaya rabota v korrektsionnikh klassakh. Moskva, s. 223.
10. Dorofeyeva S. (2017). Disleksiya i problema Platona-Khomskogo. “Vestnik Moskovskogo Universiteta”, seriya 9, “Filologiya”, № 5.
11. Kanayeva T. (2011). Roditelskiy lektoriy: Pochemu rebyonok ne khochet chitat i plokho pishet? <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/materialy-dlya-roditelei/2011/11/09>.
12. Planeta STEAM. Kniga uchitelya. (2019). (Elektronnyy resurs, pdf),–<https://le-www-live-s.legocdn.com/sc/media/files/teacherguides/preschool/pssteam>
13. Yagodkina I. (2016). Ispolzovaniye sovremennikh texnologiy v pabote s detmi s disleksiyei. <https://urok.1sept.ru/articles/660319>.
14. Zashirinskaya O. (2010). Rebyonok s trudnostyami v obuchenii. Kak yemu pomoch? PsyJournals.ru, №3 https://psyjournals.ru/journals/bppe/archive/2010_n4/47542.
15. Astrid Kopp-Duller., Livia R. Pailer-Duller. (2010). Dyslexia – Dyscalculia. Dyslexia Research Center USA Inc.
16. Davis R.D., Braun E.M. (2010). The Gift of Dyslexia: Why Some of the Smartest People Can't Read... and How They Can Learn (Revised Edition). New York, NY, United States, Penguin Putnam Inc, 304 p.
17. Lippitsch-Ludwig Iris. (2009). Legasthenie im Kindes und Erwachsenenalter (Unter besonderer Berücksichtigung des Kindesalters). Deutschland, German Edition, VDM Verlag, 180 p.
18. Ragonis N., Kedem O., Peleg R. (2017). STEM Science Technology Engineering & Mathematics An Interdisciplinary Educational Approach.

INTERACTIVE APPROACH TO THE CONTENT OF ACTIVITY STAGES IN THE PLANNING OF PEDAGOGICAL WORK IN A PRESCHOOL INSTITUTION

Kifayat Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University, doctoral student

E-mail: k.memmedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1360-5909>

Abstract. In the article, there is a note about the planning of the pedagogical work carried out in preschool educational institutions, its organization on the basis of the content standards of four development areas, ensuring the interactivity of the regular realization of the standards in the process of mutual cooperation of children, the scientific research of the researchers of the Republic of Azerbaijan, Turkey, and the state of California, USA. Based on the given examples, it is said that planning is an important indicator of the competence of the educator-teacher, including its importance in the formation of children's personalities, their preparation for future school life, their independent activities, and the revealing of their intellectual potential. The article also mentions the implementation of content standards in a regular, integrated manner at the stages of the current plan, creating the foundation for children to achieve success in future school education, etc. is spoken. At the same time, an example of a plan reflecting the stages of children's daily activities is presented in order to effectively implement the methodical work of educators-teachers based on the requirements of the program (curriculum).

Keywords: preschool educational institution, pedagogical approach, activities, educator-teacher, areas of development, content standards, competence, cooperation.

To cite this article: Mammadova K. (2023). Interactive approach to the content of activity stages in the planning of pedagogical work in a preschool institution. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 70–85.

Article history: received – 08.02.2023; accepted – 06.03.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏDƏ PEDAQOJİ İŞİN PLANLAŞDIRILMASINDA FƏALİYYƏT MƏRHƏLƏLƏRİNİN MƏZMUNUNA İNTERAKTİV YANAŞMA

Kifayət Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

E-mail: k.memmedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1360-5909>

Annotasiya. Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin planlaşdırılmasından, onun dörd inkişaf sahəsinin məzmun standartları əsasında təşkilindən, standartların uşaqların qarşılıqlı əməkdaşlıq prosesində müntəzəm olaraq reallaşmasının interaktivliyi təmin etməsindən, Azərbaycan Respublikasının, Türkiyənin, ABŞ-ın Kaliforniya ştatının tədqiqatçıların elmi araşdırmaları ilə bağlı qeyd olunmuş nümunələrə əsasən, planlaşdırmanın tərbiyəçi-müəllimin səriştəliliyinin mühüm göstəricisi olmasından, o cümlədən, uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, gələcək məktəb həyatına hazırlanmalarında, müstəqil fəaliyyətlərində, intellektual potensiallarının üzə çıxarılmasında əhəmiyyətindən bəhs olunur. Məqalədə, həmçinin məzmun standartlarının cari planın mərhələləri üzrə, müntəzəm olaraq integrativ şəkildə reallaşdırılmasından, uşaqların gələcək məktəb təlimində müvəffəqiyyətə nail olmalarına zəmin yaradılmasından və s. danışılır. Eyni zamanda, tərbiyəçi-müəllimlərin metodiki işi proqramın (kurikulumun) tələbləri əsasında, planlı şəkildə, səmərəli tətbiq etmələri məqsədi ilə uşaqların bir günlük fəaliyyətinin mərhələlərini əks etdirən plan nümunəsi təqdim edilir.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, pedaqoji yanaşma, fəaliyyət mərhələləri, tərbiyəçi-müəllim, inkişaf sahələri, məzmun standartları, səriştəlilik, əməkdaşlıq.

Məqaləyə istinad: Məmmədova K. (2023). Məktəbəqədər müəssisədə pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin məzmununa interaktiv yanaşma. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (242), səh. 70–85.
Məqalə tarixəsi: göndərilib – 08.02.2023; qəbul edilib – 06.03.2023.

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə bu təhsil pilləsinə innovativ yanaşma, aparılan islahatlar, məzmunun yenilənməsi və dünya təhsilinə inteqrasiya həyata keçirilir. Bu, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin məzmununun interaktiv xarakterli təşkilini aktuallaşdırır. Pedaqoji işin planlaşdırılmasının məzmununun mərhələlərinə interaktiv yanaşma “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”nda nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqlara uşaqların gün ərzində qarşılıqlı fəaliyyət prosesində sistemli yiyələnmələrini təmin edir.

“Planlaşdırma uşaq bağçasında tərbiyə və təlim işlərini pedaqoji, elmi və metodik cəhətdən düzgün, mövcud şəraitə uyğun olaraq, müntəzəm və ardıcıl həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan nəzəri və əməli işlərə deyilir” [Həsənov A., 2011]. “Səmərəli təlim işin düzgün planlaşdırılmasından başlayır. Düzgün planlaşdırma üçün təlim fəaliyyətlərinin əvvəlcədən layihələşdirilməsi xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Planlaşdırma standartların reallaşdırılması məqsədi ilə, inkişaf sahələrinə uyğun hər yaş qrupu üçün aparılır” [UNİCEF, TİPİİ, 2017]. “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işinin təşkilində işin “Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı” əsasında qurulması bütövlükdə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan verir, məktəbəqədər təhsillə ümumtəhsil məktəbinin ibtidai təhsil səviyyəsi arasında varisliyi təmin edir” [Cəfərova L. və b., 2014].

Əsas hissə / Main part

“Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu)”na əsasən, “Həftəlik planlaşdırma alt standartların həyata keçirilməsi məqsədi ilə, ayrı-ayrı məşğələlər və ya məşğələdənkənar fəaliyyət növləri (oyun, gəzinti, əyləncə, sağlamlaşdırıcı tədbirlər və s.) üzrə aparılır. Uğurlu və nəticəyönlü təlim prosesinin təşkili əvvəlcədən mükəmməl hazırlanmış planlaşdırmadan asılıdır” [Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu), 2022]. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan gündəlik pedaqoji işin “Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu)”nın dörd inkişaf sahəsinin məzmununu əsasında planlı təşkili uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılaraq gələcək məktəb həyatına hazırlanmalarında, onların hərtərəfli inkişafında, sərbəst fəaliyyətlərində, potensiallarının üzə çıxarılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Uşaqların ümumi inkişafının məzmun standartları əsasında təşkili

və gələcək məktəb həyatına hazırlanmaları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının 14 aprel, 2017-ci il tarixli “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində göstərilir: “18.2.5. təhsilalanları Azərbaycan xalqının dilinə, adət və ənənələrinə, mənəvi dəyərlərə, dövlət rəmzlərinə hörmət, azərbaycançılıq, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək; 18.2.9. təhsilalanları müəyyən edilmiş təhsil standartları əsasında məktəb təliminə hazırlamaq” [“Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2017]. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji işin fəaliyyət mərhələlərinin, Qanunun 18-ci maddəsinə əsasən, inkişaf sahələrinin məzmun standartları əsasında sistemli və planlı təşkili uşaqların ümumi inkişafına təkan verməklə, səmərəli təlim mühitində müstəqil fəaliyyətlərinə, fiziki, koqnitiv və s. zəruri bacarıqlara yiyələnmələrinə, milli ruhda tərbiyə olunmalarına, təlim prosesində tədqiqatçılara çevrilmələrinə və s. şərait yaradaraq, gələcək məktəb həyatına asanlıqla adaptasiya olunmalarına zəmin yaradır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin fəaliyyət mərhələləri üzrə günün birinci və ikinci yarısında məzmun standartları əsasında bu cür sistemli təşkili və standartların uşaqların fəaliyyətində müntəzəm olaraq reallaşması prosesində uşaqların bir-biri ilə, eləcə də tərbiyəçi-müəllimlə qarşılıqlı əməkdaşlığı məzmunun interaktiv xarakterli olduğunu göstərir. Planlaşdırmada fəaliyyət mərhələlərinin məzmununun interaktiv xarakterli olmasını aşağıdakı amillərlə xarakterizə etmək olar:

- uşaqlarda qarşılıqlı fəaliyyətə motiv yaradır;
- səhər fəaliyyəti, məşğələlər, gəzinti və günün ikinci yarısındakı fəaliyyət mərhələləri üçün nəzərdə tutulmuş məzmun standartlarının reallaşdırılması ilə uşaqların müxtəlif fəaliyyət növlərində davamlı iştirakına şərait yaradır;
- məşğələ və s. fəaliyyət növlərində uşaqların müstəqil və yaradıcı fəaliyyətlərinin sistemli təşkilinə xidmət edir;
- planın məzmununa interaktiv yanaşma tərbiyəçi-müəllimin qarşısına daim öz üzərində işləməklə peşəkarlığını artırmaq, pedaqoji fəaliyyətini innovativ texnologiyalarla təşkil etmək bacarıqlarına və s. yiyələnməklə kompetensiyasını artırmaq tələbləri qoyur.

Mütəxəssislərdən F.Bünyadovaya istinadən, təlim prosesinin interaktivliyi uşaqların əldə etdikləri yeni biliklərin cütlərlə, yaxud qrup daxilində müzakirəsinə və ümumi rəyin qrup müzakirəsinə çıxarılmasında görünür [Bünyadova F., 2014]. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, plana əsasən, səhər və axşam fəaliyyətlərinin bütün mərhələlərində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün tərbiyəçi-müəllimin verdiyi sualları uşaqların cavablandırmaqları, verilən tapşırıqların fərdi, cütlərlə, qruplarla və s. təlim formalarında tətbiqi zamanı qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə və tərbiyəçi-müəllimlə müzakirələrə qoşulmaları interaktivliyin əsas göstəriciləri kimi çıxış edərək, uşaqların yiyələndikləri yeni biliklərin bacarıqlara

çevrilməsində özünü göstərir. Məzmun standartlarının reallaşması ilə əks olunan bu göstəricilər bütün fəaliyyət növlərində, xüsusən məşğələnin bütün mərhələlərində aşağıdakı interaktiv texnologiyalarla tənzimlənir.

“Fəal (interaktiv) təlimin psixoloji mexanizmləri:

- problemlə vaxtın yaradılması;
- dialoq və əməkdaşlığın zəruriliyi;
- şagird-tədqiqatçı, müəllim-fasilitator;
- psixoloji dəstək: hörmət və etibar.

Fəal (interaktiv) təlimin quruluşu:

- aktualaşdırma və ya motivasiya mərhələsi;
- dərkətmə mərhələsi;
- tətbiqətmə mərhələsi.

Təlim prosesində uşağın tədqiqatçı mövqeyinin, idrak fəallığının təbiəti və rolu, bu fəallığın aparıcı qüvvəsi olan təlimin problemlə-dialoq şəklində qurulması haqqında müasir təsəvvürlər təklif etdiyimiz fəal (interaktiv) təlimin psixoloji mexanizmləri və fəal (interaktiv) təlimin quruluşunun əsasını təşkil edir” [Veysova Z., 2008]. Z.Veysovanın fikirlərinə əsasən, təlimin interaktiv texnologiyalarla müntəzəm təşkili təlimin tədqiqatçısı olan uşaqların yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmələrinə, bilik və bacarıqlarının möhkəmlənməsinə zəmin yaradır.

Təhsildə demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, dünya təhsil sistemində inteqrasiya, interaktiv təlim texnologiyalarının planlı tətbiqi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin yeni pedaqoji təfəkkür əsasında formalaşdırılaraq, səmərəli təşkilinə təkan verir. Pedaqoji işin təşkilində diqqətin yalnız konkret biliklərə deyil, eyni zamanda biliklərin bacarıqlara çevrilməsinə yönəldilməsi uşaqları müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda ünsiyyət və özünüdərkətmə, mühakimə yürütmə, nəticəyəgəlmə, sərbəst qərarvermə, məntiqi təhlil, təsnifatlaşdırma səbəb və nəticələr arasında əlaqə yaratma və s. bacarıqlar formalaşdırır [Məmmədova K., 2017].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin məzmununa interaktiv yanaşma planında fəaliyyətlərə uyğun nəzərdə tutulmuş standartları uşaqların bacarıqlarında reallaşdırır və beləliklə, inkişaf sahələri arasında yaranmış inteqrasiyada əks edilərək, onların fəaliyyətlərini müntəzəm olaraq, rejimə uyğun tənzimləyir. “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında onların yaşlarına uyğun təşkil olunmuş rejim əsas şərtlərdəndir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rejimin gündəlik olaraq istirahət, yuxu, yemək, gəzinti, məşğələ fəaliyyətləri ilə sistemli təşkili uşaqların sağlamlığına müsbət təsir göstərərək, onların gələcək həyatının sağlam təməlini qoyur. Bu təməlin möhkəmliyi isə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil olunan gündəlik rejimin ailədəki rejimlə üst-üstə düşməsindən asılıdır. Uşaqların fizi-

ki və psixi sağlamlığının əsasını təşkil edən rejim onların bir fəaliyyət növündən digərinə asanlıqla keçmələrini tənzimləyir” [Sarayeva M., 2017]. Uşaqların fəaliyyətlərinin gün rejiminə uyğun planlaşdırılması tərbiyəçi-müəllimdən mühüm bacarıqlar və peşəkarlıq tələb edir. Bununla bağlı Alvestad və Dunkan qeyd edirlər: “Məktəbəqədər müəssisələrdə planda nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmağın ən uğurlu elementi tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığıdır. Buna misal olaraq, Kaliforniya ştatında müəllimlik peşəsinə aid standartların “Peşəkar pedaqoq kimi inkişaf” bəndini qeyd etmək olar. “Bu istiqamətdə Türkiyədə aparılan araşdırmalara görə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tərbiyəçi-müəllimləri peşəkarlıqlarını öz təcrübələrini artırmaqla, müəssisəyə töhfə verməklə deyil, öz peşələrində emosionallığa, uşaqlara həssas yanaşmağa üstünlük verməklə dəyərləndirirlər” [Altın Kurt və Yılmaz., 2014]. Bunlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, “tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar davranışları, pedaqoji işlərini təlim proqramına əsasən planlaşdırmaları uşaqların inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir” [Dilruba Saygın., Duygu Yalman Polatlar., 2021].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin təşkilində uşaqların fəaliyyətinin standartlar əsasında sistemli tətbiqinə xidmət edən cari (həftəlik) planın bir günlük nümunəsinə nəzər salaq:

Böyük qrup (4–5 yaş)

Səhər fəaliyyəti

Standart: 2.1.3. Ətraf aləmdə baş verən hadisələri adlandırır.

I. Müsahibə “Ağac və güllər” haqqında.

Məqsəd: 1. Yaz fəslinin gəlişi ilə əlaqədar ağac və güllərdəki dəyişiklikləri (ağacların və güllərin çiçəklənməsi, yarpaqlaması və s.), digər təbiət hadisələrini adlandırır.

Standart: 2.2.1. Dinləyib-anladığı fikirlərə münasibət bildirir.

I. Didaktik oyun: “Səsindən tanı”.

Məqsəd: 1. Dinlədiyi səsin nəyə (hansı təbiət hadisəsinə, yaxud canlıya) aid olduğunu deyir.

Standart: 3.2.2. Kollektiv əməkdə (tapşırıqları təbiətdə, qrup qaydalarına uyğun yerinə yetirmək) iştirak edir, təşəbbüslər irəli sürür və tapşırıqları yerinə yetirir.

III. Əmək: “Dibçəkdəki güllərin sulanması”.

Məqsəd: 1. Kollektiv əməkdə qaydalara uyğun iştirak edir.

2. Gülləri susəpənlə sulayır.

I məşğələ

Ətraf aləmlə tanışlıq və nitq inkişafı

Standart: 2.1.2. Müşahidə etdikləri barədə danışır.

2.1.4. Canlı və cansız aləmin obyektlərini tədqiq edərək, nəticə çıxarır.

Mövzu: “Gül toxumlarının əkilməsi”.

Məqsəd: 1. Müşahidələrinə əsasən, toxumun necə əkilməsi haqqında danışır.

2. Gül toxumunun əkilməsi prosesində iştirak edir və müşahidələrinə əsasən gül toxumu əkir.

İnteqrasiya: Es.3.2.1. Fərdi qaydada əməyin növləri üzrə (özünəxidmət, təbiətdə əmək, təsərrüfat-məişət əməyi) müxtəlif əmək bacarıqları nümayiş etdirir.

S.e. 4.1.1. Əməkdaşlıq qurmaqla ünsiyyət bacarıqları nümayiş etdirir.

4.2.3. Problemin həllində müxtəlif üsullardan istifadə edir.

İş forması: kollektiv və qruplarla iş.

İş üsulu: sual-cavab, müzakirə.

Resurslar: mövzuya uyğun şəkillər, oyuncaq əmək alətləri, gül və lobya toxumları, dibçəklər.

Məşğələnin gedişi

Motivasiya. Tərbiyəçi-müəllim müxtəlif bitkilərin təsvir olunduğu tablону göstərərək soruşur:

– Şəkildə nə görürsünüz?

– Hansı bitkilərin toxumlarını tanıyırsınız?

Sonra meyvə və gül toxumları nümayiş etdirilir, bunların hansı meyvə, yaxud giləmeyvənin toxumu olduğu soruşulur (məsələn, alma, qarpız və s. toxumları).

Dərketmə. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara aşağıdakı suallara müraciət edir:

– Uşaqlar, siz hər hansı bitkinin toxumu əkiləndə görmürsünüz?

– Toxum necə əkilir?

– Bu zaman istifadə olunan alətlərdən hansının adını deyə bilərsiniz?

Uşaqların cavabları dinlənir, tərbiyəçi-müəllim çətinlik çəkdiyi sualları cavablandırmaqda onlara kömək edir, istiqamətləndirir (şəkillər, maketlər və s. vasitələrlə). Müxtəlif toxumların necə əkilməsi barədə onları məlumatlandırır. Sonra tərbiyəçi-müəllim dibçəkdə gül toxumunun əkilmə qaydasını nümayiş etdirir və uşaqların iştirakı ilə toxum suvarılıb qrup otağında günəş işığı düşən pəncərəyə qoyulur. Tərbiyəçi-müəllim bildirir ki, uşaqlar hər gün bu əkilən toxuma qulluq edilməlidirlər ki, tez böyüsün.

İdman dəqiqələri. Uşaqlar musiqi sədaları altında şəirdə təsvir olunan idman hərəkətlərini icra edirlər:

Başımı əydim sağa,
Sonra da əydim sola.
Əvvəl əydim qabağa,
Sonra qayıtdım dala.
Əvvəl idim balaca,
Boy atdım, oldum uca!

Təbiiqetmə. Uşaqlar qruplara bölünür və hər qrupa bir-birindən fərqli – ağ, qırmızı, sarı və göy rəngli kiçik kisələrdə gül toxumları verilir və bidirilir ki, toxumlar açacaqları güllərin rəngində olan kisələrə yığılıb. Sonra hər qrupa verilən gül toxumunun rəngində dibçək verilərək bildirilir:

- Qırmızı rəngli dibçəkdə qırmızı rəngli gülün toxumunu əkin. (*I qrup*)
- Ağ rəngli dibçəkdə ağ rəngli gülün toxumunu əkin. (*II qrup*)
- Sarı rəngli dibçəkdə sarı rəngli gülün toxumunu əkin. (*III qrup*)
- Göy rəngli dibçəkdə göy rəngli gülün (bənövşə) toxumunu əkin. (*IV qrup*)

Sonra qruplar tərbiyəçi-müəllimin nəzarəti altında, növbə ilə tapşırığı yerinə yetirirlər və qrupun hər bir üzvü onlara verilən kisədən bir-iki toxum götürərək, dibçəkdəki torpağa basdırır. Toxumlar suvarılır və otağın günəş işığı düşən hissəsində yerləşdirilir. Məşğələ prosesində uşaqlar rəğbətləndirirlər. Sonra məşğələ ümumiləşdirilərək yekunlaşdırılır.

II məşğələ **Fiziki mədəniyyət məşğələsi**

Standart: 1.1.1. Fiziki hərəkətləri (müxtəlif istiqamətlərdə yerləş və qaçış, müxtəlif əşyaların üstü və arası ilə sürünmə, gimnastik nərdivana dırmanma, tullama və hoppanma hərəkətləri, müxtəlif hərəkətləri (müvazinəti saxlama) verilən komandaya uyğun yerinə yetirir;

1.1.4. Kiçik motor hərəkətlərini (əşyaları və oyuncaqları barmaqları arasında saxlayır, atıb-tutur, şəkil çəkir, düzür, hamarlayır, kəsir, yapışdırır, quraşdırır, hissələrə ayırır, birləşdirir və s.) koordinasiya edir.

Mövzu: “Müxtəlif istiqamətlərə qaçış”

- Məqsəd:**
1. Yerləş və qaçış hərəkətləri nümayiş etdirir.
 2. Qaçarkən müvazinətini saxlayır.
 3. Hərəkətlərini koordinasiya edir.

İntegrasiya: İd.i. 2.2.6. Nitqində əlamət, keyfiyyət, hiss bildirən sözlərdən istifadə edir.

S.e. 4.1.2. Özünün və başqalarının emosional vəziyyətinə münasibət bildirir.

İş forması: fərdi və kollektiv.

İş üsulu: sual-cavab, hərəkətli oyunlar.

Resurslar: rəngbərəng oyuncaqlar.

Məşğələnin gedişi

I. *İsinmə hərəkətləri:*

- bir-birinin ardınca daban üzərində yeriş;
- qolları yana açaraq pəncə üzərində yeriş;
- iki cərgədə pəncələr üzərində yüngül qaçış;
- iki cərgədə dabanlar üzərində yüngül qaçış;
- sakit tempdə əlləri qaldırmaq və dərindən nəfəs alıb-vermə.

II hissə. *Ümumi inkişafetdirici hərəkətlər*

1. *“Düz xətt boyunca qaçaq.”*

- h. ç.v.– ayaqlar çiyin bərabərində aralı, əllər yanlarda;
- 1 – qollar yanlarda yarım bükülü vəziyyətdə qaçış;
 - 2 – yürüşə keçid;
 - 3 – əllər bəldə, yerində qaçış;
 - 4 – h. ç.v.-nə qayıtmaq (2–4 dəfə).

2. *“Dairədə qaçaq.”*

- h. ç.v.– sırada düzlənməklə ayaqlar çiyin bərabərində aralı, əllər yanlarda;
- 1 – topu iki əldə tutmaqla dairə boyu qaçış;
 - 2 – qaçış sürətini azaltmaqla dairənin mərkəzinə doğru yürüş;
 - 3 – əldəki topu dairənin mərkəzindəki qutuya atmaq;
 - 4 – h. ç.v.-nə qayıtmaq (2–3 dəfə).

3. *“Topa əllə toxunmaq.”*

- h. ç.v.– ayaqlar çiyin bərabərində aralı, əllər yanlarda;
- 1 – pəncə üstə qalxmaqla əlləri yuxarı qaldırmaq;
 - 2 – h. ç.v.-nə qayıtmaq;
 - 3 – irəli əyilməklə əl ilə qarşıdakı topa toxunmaq;
 - 4 – h. ç.v.-nə qayıtmaq (1 dəfə).

4. *“Qaçaraq topu səbətə atmaq.”*

- h. ç.v.– ayaqlar çiyin bərabərində aralı;
- 1 – yerdən topu götürmək;
 - 2 – h. ç.v.-nə qayıtmaq;
 - 3 – qaçaraq topu səbətə atmaq;
 - 4 – h. ç.v.-nə qayıtmaq (1 dəfə).

5. *“Qaçaraq topu iki yoldaşımıza gətirək” (cütlərlə iş).*

- h. ç.v.– iki cərgədə düzlənməklə ayaqlar çiyin bərabərində aralı, əllər bəldə;

- 1 – topların yığıldığı səbətə tərəf qaçmaq;
- 2 – topu səbətdən götürmək;
- 3 – qaçaraq yerinə qayıtmaq və topu sıradakı növbəti yoldaşa vermək;
- 4 – h.ç.v.-nə qayıtmaq (1 dəfə).

Əsas hərəkətlər: xəttin üzərindən hoppanmaqla yaxınlıqda qoyulmuş mə-nəyə qədər qaçmaq.

Hərəkətli oyun: “Sevdiyin oyuncağı gətir”.

Uşaqların dayandıqları yerdən 5–6 metr kənarında, divar boyunca oyuncaqlar düzülür və uşaqlara bildirilir ki, hər kəs növbə ilə qaçaraq, otağın digər istiqamə-tində qoyulmuş oyuncaqların içərisindən öz sevdiyi oyuncağı götürüb yerinə qa-yıtmalıdır. Uşaqlar növbə ilə qaçaraq, oyuncaqları gətirdikdə tərbiyəçi-müəllim hər bir uşağa gətirdiyi oyuncağın adı, rəngi və s. xüsusiyyətləri barədə sual verir: *Gətirdiyin oyuncağın adı nədir? O, hansı rəngdədir? Nəyə görə bu oyuncağı se-virsən?* və s.

III. Sakitləşdirici hərəkətlər:

“Ovucları yumub-açaq.”

h.ç.v.– düz dayanmaq, əllər aşağı;

1. nəfəs alma – ovucları yummaq;
2. nəfəs vermə – ovucları açmaq;
3. nəfəs alma – əlləri yuxarı qaldırmaq;
4. nəfəs vermə – h.ç.v.-nə qayıtmaq.

Məşğələ prosesində uşaqların fəaliyyətləri dəyərləndirilir. Hərəkətlər ümu-miləşdirilir, məşğələ yekunlaşdırılır.

III məşğələ

Məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı

Standartlar: 2.3.1. Əşyalarla 5 dairəsində riyazi əməliyyatları yerinə yetirir.

2.3.3. Həndəsi fiqurları (dairə, üçbucaq və kvadrat) fərqlən-dirir.

dirir.

Mövzu: “5 dairəsində əməliyyatlar”

Məqsəd: 1. Xanalardakı həndəsi fiqurlarla 5 dairəsində əməliyyatları yerinə yetirir.

2. Xanalardakı sual işarələrinin yerinə həmin xanalarda göstərilən həndəsi fiqurlara uyğun dairə, üçbucaq və ya kvadrat əlavə edir.

İnteqrasiya: Es. 3.1.1. Verilmiş süjet əsasında təsvirlər çəkir.

S.e. 4.2.3. Problemin həllində müxtəlif üsullardan istifadə edir.

İş forması: qruplarla iş.

İş üsulu: sual-cavab, müzakirə.

Resurslar: işçi vərəqələri, rəngli karandaşlar.

Məşğələnin gedişi

Motivasiya. Təbiyəçi-müəllim lövhədə təsvir olunmuş 4 şar şəklini göstərərək uşaqlara suallarla müraciət edir:

– Lövhədə neçə şar şəkli var?

– Əgər bir şar şəklini də əlavə etsək, ümumilikdə neçə şar şəkli olacaq?

Təbiyəçi-müəllim lövhədə bir şar şəkli də çəkir və soruşur:

– Uşaqlar, şarların sayını rəqəmlərlə göstərsək, (4+1=?) burada sual işarəsinin yerinə hansı rəqəmi yazmalıyıq?

Dərketmə. Təbiyəçi-müəllim 5 rəqəminin səslənməsi və yazılışı ilə uşaqları tanış edir, 5 rəqəmini lövhədə yazır və uşaqlar da onunla birlikdə təkrar edirlər. Sonra masanın üzərinə müxtəlif sayda oyuncaqlar qoyur və uşaqlarla birlikdə oyuncaqlardan istifadə edərək, 5 dairəsində toplama və çıxmaya aid əməliyyatlar yerinə yetirilir.

Təbiyəçi-müəllim uşaqlara müraciət edir:

– Uşaqlar, dovşanın 5 balası var, lakin dovşan dirrikdən ancaq 3 yerkökü tapa bilib. Neçə yerkökü versək, dovşanın bütün balalarına çatar? Gəlin, birlikdə tapaq.

Təbiyəçi-müəllim uşaqlarla birlikdə yerkökü mulyajlarını masanın üzərində sıra ilə qoyduğu 3 dovşanın qarşısına qoyur. Bu zaman uşaqlar 2 dovşan balasına yerkökünün çatmadığını deyərək, səbətdən 2 yerkökü də götürüb o biri dovşan balalarına verirlər. 5 dairəsində müxtəlif hesab əməlləri digər oyuncaqlarla bu şəkildə davam etdirilir.

İdman dəqiqələri. Uşaqlar musiqi sədaları altında şeirdə təsvir olunan ritmik idman hərəkətlərini yerinə yetirirlər.

Küləklər əsdi, əsdi,

Budaqları tərptədi.

Əvvəl düşdü dörd yarpaq,

Sonra düşdü bir yarpaq.

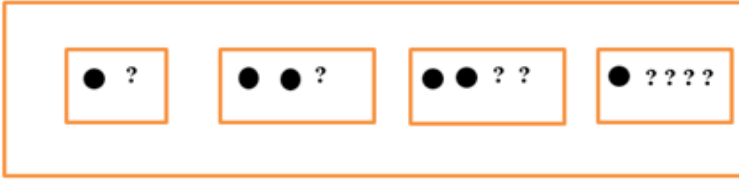
Gəlin, sayını tapaq.

Dördün üstə bir gəlsək,

Cavabı 5 olacaq.

Tətbiiqetmə. Uşaqlar qruplara bölünürlər.

I qrup. Xanalardakı sual işarələrinin yerinə onların sayı qədər üçbucaqlar çəkin və aşağıda verilmiş toplama əməllərini yerinə yetirin.

$$\begin{aligned} \bullet + \blacktriangle &= ? \\ \bullet\bullet + \blacktriangle &= ? \\ \bullet\bullet + \blacktriangle\blacktriangle &= ? \\ \bullet + \blacktriangle\blacktriangle\blacktriangle\blacktriangle &= ? \end{aligned}$$

II qrup. Sual işarələrinin yerinə onların sayına uyğun dairelər çəkin və aşağıda verilmiş toplama əməllərini yerinə yetirin.

$$\begin{aligned} \blacktriangle + \bullet &= ? \\ \blacktriangle + \bullet\bullet &= ? \\ \blacktriangle + \bullet\bullet\bullet &= ? \\ \blacktriangle + \bullet\bullet\bullet\bullet &= ? \end{aligned}$$

III qrup. Xanalardakı sual işarələrinin yerinə onların sayı qədər dördbucaqlılar çəkin və aşağıda verilmiş toplama əməllərini yerinə yetirin.

$$\begin{aligned} \blacktriangle + \square &= ? \\ \blacktriangle + \square\square &= ? \\ \blacktriangle\blacktriangle + \square\square &= ? \\ \blacktriangle\blacktriangle + \square\square\square &= ? \end{aligned}$$

IV qrup. Xanalardakı dördbucaqlıları karandaşla rəngləyin və aşağıda verilmiş toplama əməllərini yerinə yetirin.

$$\bullet + \square = ?$$

$$\bullet + \square\square = ?$$

$$\bullet + \square\square = ?$$

$$\bullet\bullet + \square\square\square = ?$$

Məşğələ prosesində uşaqlar rəğbətləndirilir. Sonra məşğələ ümumiləşdirilərək yekunlaşdırılır.

Gəzinti

Standart: 2.1.5. Obyektlərin məqsədi, hadisələr (təbiət, sosial, ekoloji) barədə suallar verir və təsvir edir.

I. *Müşahidə:* «Təbiətdə baş verən dəyişikliklər»

Məqsəd: 1. Təbiətdə baş verən dəyişikliklər haqqında suallar verir.

2. Fəsillərlə bağlı təbiətdə baş verən dəyişiklikləri təsvir edir.

Standart: 3.2.2. Kollektiv əməkdə (tapşırıqları təbiətdə qrup qaydalarına uyğun yerinə yetirmək) iştirak edir, təşəbbüslər irəli sürür və tapşırıqları yerinə yetirir.

II. *Əmək:* «Həyətyanı sahədə çiçəklərin suvarılması»

Məqsəd: 1. Kollektiv fəaliyyət zamanı tapşırığa uyğun olaraq çiçəkləri suvarır.

Standart: 1.1.1. Fiziki hərəkətləri (müxtəlif istiqamətlərə yeriş və qaçış, müxtəlif əşyaların üstü və arası ilə sürünmək, gimnastik nərdivana dırmanmaq, tullanma və hoppanma hərəkətləri, müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirərkən müvazinətini saxlamaq) verilən komandaya uyğun yerinə yetirir.

III. *Hərəkətli oyun:* «Sərçələr»

Məqsəd: 1. Oyunu qaydalara uyğun icra edir.

2. Müxtəlif istiqamətlərdə qaçış hərəkətlərini nümayiş etdirir.

Standartlar: 4.2.3. Problemin həllində müxtəlif üsullardan istifadə edir.

4.3.1. Müxtəlif situasiyalarda dözümlülük nümayiş etdirir.

IV. *Sərbəst oyunlar*

Məqsəd: 1. Xoşladığı oyunları oynayarkən problemlə qarşılaşdıqda müxtəlif üsullardan istifadə edir.

Günün II yarısı

Standartlar: 1.2.3. Özünəxidmət vərdişlərini (səliqə ilə tez soyunub-geyinir, paltarlarını səliqə ilə dolaba yığır, yatağını səliqəyə salır) yerinə yetirir.

I. *Əmək:* «Oyuncaqları yığışdırmaq»

Məqsəd: 1. Oyuncaqları yığışdırıb, səliqə ilə dolaba yığır.

Standartlar: 2.3.2. Əşyaları forma, ölçü və sayına görə müqayisə edir.

II. *Tapşırıq.* «Kublarla 5 dairəsində əməliyyatlar»

Məqsəd: 1. Əşyaların sayını müəyyənləşdirir.

2. 5 ədəd kubla müxtəlif əməliyyatlar icra edir.

Standartlar: 2.1.6. Gündəlik rast gəldiyi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edir.

III. *Mövzu:* «Təbiətdəki fəslə dəyişikliklər haqqında». Şəkil üzrə iş.

Məqsəd: 1. Təbiətdə müşahidə etdiyi dəyişiklikləri sadalayır.

2. Təbiətdəki dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini fəsilə əlaqələndirir.

Standart: 2.2.4. Danışiq səsələrinin müxtəlif dil vahidlərində (söz, cümlə) yerini müəyyən edir.

IV. *Müstəqil fəaliyyət:* «Söz oyunu».

Məqsəd: Lüğət ehtiyatından və nitqinə daxil olmuş yeni sözlərdən istifadə edərək, məzmunu uyğun sözlər sadalayır.

Beləliklə, məktəbəqədər müəssisələrdə aparılan pedaqoji işin təşkilində uşaqların fəaliyyətinin standartlar əsasında sistemli tətbiqinə xidmət edən həftəlik planın bir günlük nümunəsini nəzərdən keçirdik.

Nəticə / Conclusion

Təcrübələrə və beynəlxalq araşdırmalara istinadən belə nəticəyə gəlirik ki, planlaşdırma məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji və metodik işin sistemli təşkilinin əsas təminatçısıdır. Bu sistemlilik, öz növbəsində, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin əvvəlcədən interaktiv tələblərə uyğun layihələşdirilməsinə və səmərəli təşkilinə zəmin yaradır. “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı”nda qeyd olunduğu kimi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji işin planlaşdırılması üzrə fəaliyyət mərhələlərinə interaktiv yanaşmada uşaqların bilik və bacarıqlara qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yiyələnmələri nəzərdə tutulur. Bu təminatlılıq, eyni zamanda fəaliyyət mərhələlərinə uyğun seçilmiş məzmun standartlarının uşaqların qarşılıqlı əməkdaşlıq prosesində inteqrativ şəkildə reallaşmasında özünü göstərir. Məzmun standartlarının inkişaf sahələri üzrə inteqrativ reallaşması da pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin inreraktivliyini əks etdirir. Oyun xarak-

terli fəaliyyət növlərində məzmun standartlarının müntəzəm olaraq reallaşması uşaqların fəaliyyət prosesində daha həvəslə iştirak etmələrinə şərait yaradır. Bunu nəzərə alaraq, pedaqoji işin planlaşdırılmasına integrativ yanaşan tərbiyəçi-müəllimlər öz işlərində nəticəyönümlülüyə nail ola bilərlər.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində mövcud olan hazırkı vəziyyət pedaqoji işin səmərəli təşkili məqsədi ilə cari planlaşdırmada fəaliyyət mərhələlərinin məzmununun interaktiv əsaslarla təşkilini zəruriləşdirir.

Problemin aktuallığı. Son illər Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil sisteminə innovativ yanaşma, bu istiqamətdə aparılan davamlı islahatlar, məktəbəqədər təhsilin məzmununun cəmiyyətin dəyişən ehtiyac və tələblərinə uyğunlaşdırılaraq yeniləşdirilməsi və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması bu sahədə keyfiyyətin yüksəldilməsi məqsədi ilə fəaliyyət mərhələlərinin məzmununa interaktiv əsaslarla yanaşmanı aktuallaşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji işin planlaşdırılmasında fəaliyyət mərhələlərinin məzmununa interaktiv yanaşma elmi yenilikdir və məzmun standartlarının uşaqların fəaliyyətlərində müntəzəm olaraq, integrativ şəkildə reallaşması ilə özünü göstərir. Ümumilikdə, planlaşdırmanın oyun, əmək və s. fəaliyyət növlərinin məzmun standartları ilə, eyni zamanda məşğələlərin yeni mərhələlərlə tərtib olunması, təlimin oyun xarakterli olması, planlaşdırmanın “Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)”-nın yeni məzmunu əsasında hazırlanması məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir. Bütün bunlarla yanaşı, məqalədə tərbiyəçi-müəllimlərin öz işlərini qurarkən nəticəyönümlülüyə nail olmaları məqsədi ilə gün ərzində standartların reallaşmasını təmin edən bir günlük fəaliyyət planının nümunəsi də verilir. Yeni məzmununda hazırlanan plan nümunələri uşaqların ümumi inkişafına təkan verərək, onların müstəqil fəaliyyətlərinə, gələcək məktəb həyatına adaptasiya olunmalarına və məktəb təlimində müvəffəqiyyətə nail olmalarına geniş imkanlar yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta-ixtisas məktəblərinin müəllimləri, bakalavrlar, magistrələr, müvafiq sahə üzrə tədqiqat aparan mütəxəssislər, metodistlər, tərbiyəçi-müəllimlər, həmçinin valideynlər də bəhrələnmə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. “Məktəbəqədər təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 aprel, 2017-ci il.
2. Bünyadova F. (2014). İnteraktiv yanaşma ilə konstruktiv təlimlə aparılan dərslər modeli. <http://www.idrak-m.com/?p=4678>
3. Cəfərova L., Qafarova İ., Muradova K., Rəhimova S. (2014). Məktə-

- bəqədər təhsil müəssisələri üçün təlim materiallarının təxmini planlaşdırılması (metodik tövsiyə). Bakı, TPI, Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 204 s.
4. Həsənov A. (2011). Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, “Nasir” nəşriyyatı, 374 s. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1489004>
 5. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. (2017). Bakı, UNİ-CEF, TİPİİ. s.16. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/maktabahazirliq-vasaiti-pdf>
 6. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). (2022). Bakı, 54 s. <https://edu.gov.az/az/mektebeqeder-tehsildoc/mektebeqeder-tehsil-proqrami-kurikulumnin-tesdiqi-barede-azerbaycan-respublikasi-tehsil-naziri>
 1.
 7. Məmmədova K. (2021). Şeir və tapmaca çələngi (1–6 yaşlı uşaqlar üçün). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 66 s.
 8. Məmmədova K. (2017). Məktəbəqədər təhsildə müasir təlim texnologiyalarından istifadə imkanları (tədqiqat işi). ARTİ-nin kitabxanası. Bakı, 70 s. (s.5).
 9. Veysova Z. (2008). Fəal (interaktiv) təlim texnologiyası: psixoloji mexanizmləri və quruluşu. “Kurikulum” jurnalı, № 1, s. 95–102. [https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/F%C9%99a1%20\(interaktiv\)%20t%C9%99lim%20texnologiyas%C4%B1.pdf](https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/F%C9%99a1%20(interaktiv)%20t%C9%99lim%20texnologiyas%C4%B1.pdf)
 10. Dilruba Saygın., Duygu Yalman Polatlar. (2021). Okul Öncəsi Eğitim Programında Bulunan Eğitim Planlarının Öğretmenler Tarafından Değerlendirilmesi. TALİM: MÜSƏLMAN CƏMİYYƏTLƏRİ VƏ İCMALARINDA TƏHSİL JURNALI. 101 s.
 11. Sarayeva M. (2017). Organizatsiya rezhima dnya v detskom sadu. <https://nsportal.ru/detskiy-sad/zdorovyy-obraz-zhizni/2017/02/23/organizatsiya-rezhima-dnya-v-detskom-sadu>

PROJECT MODEL OF THE NEW BUILDING OF THE REAL SCHOOL: MODERN EDUCATIONAL SPACE OF PEDAGOGICAL PERSONNEL TRAINING FOR ELEMENTARY SCHOOL

Nigar Muradova

Institute of Education of the Republic
of Azerbaijan, Department of Theory and History of Education,
PhD in pedagogy, associate professor, leading researcher
E-mail: rita-nigar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1742-7847>

Abstract. The article talks about Shusha Real school, which is one of the exemplary educational institutions in the Caucasus. The historical importance of the Shusha Real school as a special factor of the national educational space in the field of primary school teacher training is noted. Among the teachers of the school were Mirza Salah bey Zohrabbeyov, Yusif bey Malikhagnazarov, Hashim bey Vazirov, Mirza Sadiq Latifov, Ahmad bey Aghayev, Uzeyir Hajibeyov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vazir Chamanzaminli, Khan Shushinski and many prominent personalities were among the school's graduates. The building of the real school is characterized by its uniqueness. The article provides a blueprint for its new, modern building, as well as guidelines for the architectural design of the new building. The main goal in the preparation of the project is to attract the best graduates of Azerbaijani schools from among the applicants for the purpose of training young and capable pedagogical personnel for primary classes.

Keywords: real school, new building, project of modern education model, pedagogical personnel training, primary school teachers.

To cite this article: Muradova N. (2023). Project model of the new building of the real school : modern educational space of pedagogical personnel training for elementary school. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 86–99.

Article history: received – 25.01.2023; accepted – 21.02.2023.

REAL MƏKTƏBİN YENİ BİNASININ LAYİHƏ MODELİ: İBTİDAİ MƏKTƏB ÜÇÜN PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ MÜASİR TƏHSİL MƏKANI

Nigar Muradova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi
şöbəsinin elmi işçisi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: rita-nigar@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1742-7847>

Annotasiya. Məqalədə Qafqazda nümunəvi təhsil müəssisələrindən biri olan Şuşa Real məktəbindən danışılır. Şuşa Real məktəbinin ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması sahəsində milli təhsil məkanının xüsusi amili kimi tarixi əhəmiyyəti qeyd olunur. Məktəbin müəllimləri arasında Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov, Yusif bəy Məlikhaqəzərov, Haşım bəy Vəzirov, Mirzə Sadıq Lətifov, Əhməd bəy Ağayev, məzunları arasında Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli, Xan Şuşinski və bir çox görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Real məktəbin binası özəlliyi ilə səciyyələnir. Məqalədə onun yeni, müasir binasının layihəsi, həmçinin yeni binanın memarlıq dizaynı ilə bağlı istiqamətlər verilmişdir. Layihənin hazırlanmasında əsas məqsəd abituriyentlər arasından ibtidai siniflər üçün gənc və bacarıqlı pedaqoji kadrların hazırlanması məqsədi ilə Azərbaycan məktəblərinin ən yaxşı məzunlarını cəlb etməkdir.

Açar sözlər: real məktəb, yeni bina, müasir təhsil modelinin layihəsi, pedaqoji kadr hazırlığı, ibtidai məktəb müəllimləri.

Məqaləyə istinad: Muradova N. (2023). Real məktəbin yeni binasının layihə modeli: ibtidai məktəb üçün pedaqoji kadr hazırlığının müasir təhsil məkanı. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (242), səh. 86–99.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.01.2023; qəbul edilib – 21.02.2023.

ПРОЕКТ МОДЕЛИ НОВОГО ЗДАНИЯ РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА: СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО ДЛЯ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Нигяр Мурадова

ведущий научный сотрудник Отдела теории и истории образования
Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор философии по педагогике, доцент
E-mail: rita-nigar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1742-7847>

Аннотация. В статье рассказывается о Шушинском Реальном училище, которое является одним из образцовых учебных заведений на Кавказе. Отмечается историческое значение Шушинской Реальной училище, как особого фактора национального образовательного пространства в сфере подготовки учителей начальных классов. Среди учителей школы были Мирза Салах бек Зохраббеков, Юсиф бек Маликхагназаров, Гашим бек Везиров, Мирза Садик Латифов, Ахмед бек Агаев, Узеир Гаджибеков, Абдуррахим бек Хагвердиев, Юсиф Везир Чеменземинли, Хан Шушинский и многие известные личности были среди выпускников училище. Здание Реального училища отличается своей уникальностью. В статье приводится план его нового, современного здания, а также рекомендации по архитектурному проекту нового здания. Основной целью при подготовке проекта является привлечение лучших выпускников азербайджанских школ из числа абитуриентов с целью подготовки молодых и способных педагогических кадров для начальных классов.

Ключевые слова: Реальное училище, новое здание, проект модели современного образования, подготовка педагогических кадров, учителя начальных классов.

Ссылка на статью: Мурадова Н. (2023). Проект модели нового здания реального училища: современное образовательное пространство для подготовки педагогических кадров начальной школы. «Дошкольное и начальное образование», № 1 (242), стр. 86–99.

История статьи: отправлено – 25.01.2023; принято – 21.02.2023.

Введение / Giriş / Introduction

Как говорил общенациональный лидер Азербайджанского народа Гейдар Алиев, «Образование в Азербайджане имеет древнюю и богатую историю». Одним из таких образовательных центров было Шушинское Реальное училище.

Здание Реального училища является одним из символов не только города Шуша, но и всего Азербайджана и Южного Кавказа, в котором преподавали и учились известные яркие личности интеллигенции Азербайджана.

После освобождения города Шуша от армянских захватчиков перед всем миром предстала печальная картина – все архитектурно-исторические здания конца XIX и начала XX века были разрушены, среди которых обнаруживается здание Реального училища. В целях восстановления исторического облика города Шуша, возвращения его былой славы и возобновления содержательной культурной жизни и создания условия для его константного развития, а также пропаганды на международной арене как яркой жемчужины многовековой богатой культуры Азербайджана, его архитектурного и градостроительного искусства Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, руководствуясь пунктом 32, статьи 109 Конституции Азербайджанской Республики постановил:

1. Объявить город Шуша культурной столицей Азербайджана.
2. Кабинету Министров Азербайджанской Республики решить вопросы, вытекающие из настоящего Распоряжения.

Здание Реального училища как образовательное пространство первого отечественного высшего учебного заведения оказало значительное влияние на подготовку педагогических кадров как в прошлом, так и в современное время будет продолжать выполнять свою миссию в профессионально-педагогической подготовке молодых учителей начальной школы. Президент Азербайджана Ильхам Алиев в одном из выступлений среди молодежи подчеркивает, что «молодое поколение должно знать, что мы не должны забывать наши исторические земли. Я рад, что сейчас создаются соответствующие научные труды по этому вопросу – по истории наших древних земель снимаются фильмы, организуются выставки. Мы в этом направлении в ближайшие годы должны быть более активными и проводить выставки и презентации в разных уголках мира. Потому что, Шуша – наша историческая земля и мы азербайджанцы должны вернуться в эти исторические земли. Это наша политическая и стратегическая цель и мы должны постепенно приближаться к этой цели» [Aliyev İ., 2022]. В этом отношении государство

Азербайджана соответственно самым высоким стандартам педагогического образования организует и создает все необходимые благоприятные современные социально-экономические условия по восстановлению статуса здания Реального училища и развитию в нем процесса качественной подготовки молодых учителей начальных классов для отечественных общеобразовательных школ.

Основная часть / Əsas hissə / Main part

Здание Реального училища как одно из старинных построек Шуши имеет множество факторов превосходства по осуществившему свою миссию в сфере подготовки учителей начальных классов, ставшего центром организации других учебных заведений педагогического образования Азербайджана в этой сфере.

Реальное училище также имеет множество факторов современной актуальности в области развития образовательного пространства в сфере подготовки отечественных педагогических кадров. Одним из главных факторов является проявление национальной индивидуализации, осознаваемая необходимость качественного построения нового образовательного здания как пространство со временного педагогического образования Азербайджана.

Здание Реального училища считалось одним из образцовых учебных заведений на Кавказе. Данное училище славилось как преподавателями-наставниками, так и его выпускниками. Например, среди преподавателей училища были такие известные личности – уроженцы города Шуша, как педагог Мирза Салах бек Зохраббеков, актер и режиссер Юсиф бек Меликхагназаров, писатель, журналист, переводчик, издатель Гашим бек Везиров, который преподавал азербайджанский язык, а также врач и поэт Мирза Садыг Лятифов, проводивший научно-богословские занятия, Ахмед бек Агаев, преподававший французский и другие знаменитые личности, прославившие культуру своего родного края Азербайджан.

Сегодня здание Реального училища представляет культурный код города Шуша, например, одним из ее учеников был величайший азербайджанский композитор Узеир Гаджибеков. Выпускниками училища были такие известные яркие личности интеллигенции Азербайджана как писатель, драматург, театральный и общественный деятель, классик национальной литературы Абдурагим бек Хагвердиев, писатель, драматург, историк, фольклорист и политический деятель Юсиф Везир Чеменземинли, исполнитель мугама Хан Шушинский, общественно-политический деятель Гара бек Аливердиев, педагоги Исмаил бек Сафибеков, Абдулалли бек Мухтаров, Гасан бек

**Нигяр Мурадова. Проект модели нового здания реального училища:
современное образовательное пространство для подготовки педагогических
кадров начальной школы**

Багирбеков, Мухтар бек Мурадов, Джаббар бек Велибеков, юрист Рустам бек Ахундов и другие.

С учетом всех в целом взятых факторов превосходства Шушинского Реального училища по воспитанию известных личностей культурного наследия Азербайджана следует отметить, что «исторически культурное наследие нашего народа формировалось в Шуше. Он очень ценен как богатое национальное достояние. Это культурное наследие имеет важное значение в формировании новых поколений с национальным духом. Жизнь и деятельность каждого из выдающихся деятелей науки, образования и культуры, родившихся и живших здесь, являются образцом национальной ценности» [Сəbrayilov İ., 2022].

Последний, кто находился в здании Реального училища – это Шушинский филиал АПИ (ныне АГПУ). С 1989 по 1992 года студенты Шушинского филиала вуза, действовавшего в этом здании, обучались в основном на педагогических факультетах по подготовке учителей начальных классов.

В здании Реального училища как фактор образовательного пространства Шуши в целях реформирования условий педагогического образования в 1881 году на основе финансовой поддержки населения была основана шестиклассная Реальная школа, учащиеся которой после сдачи экзамена могли работать учителями начальной школы.

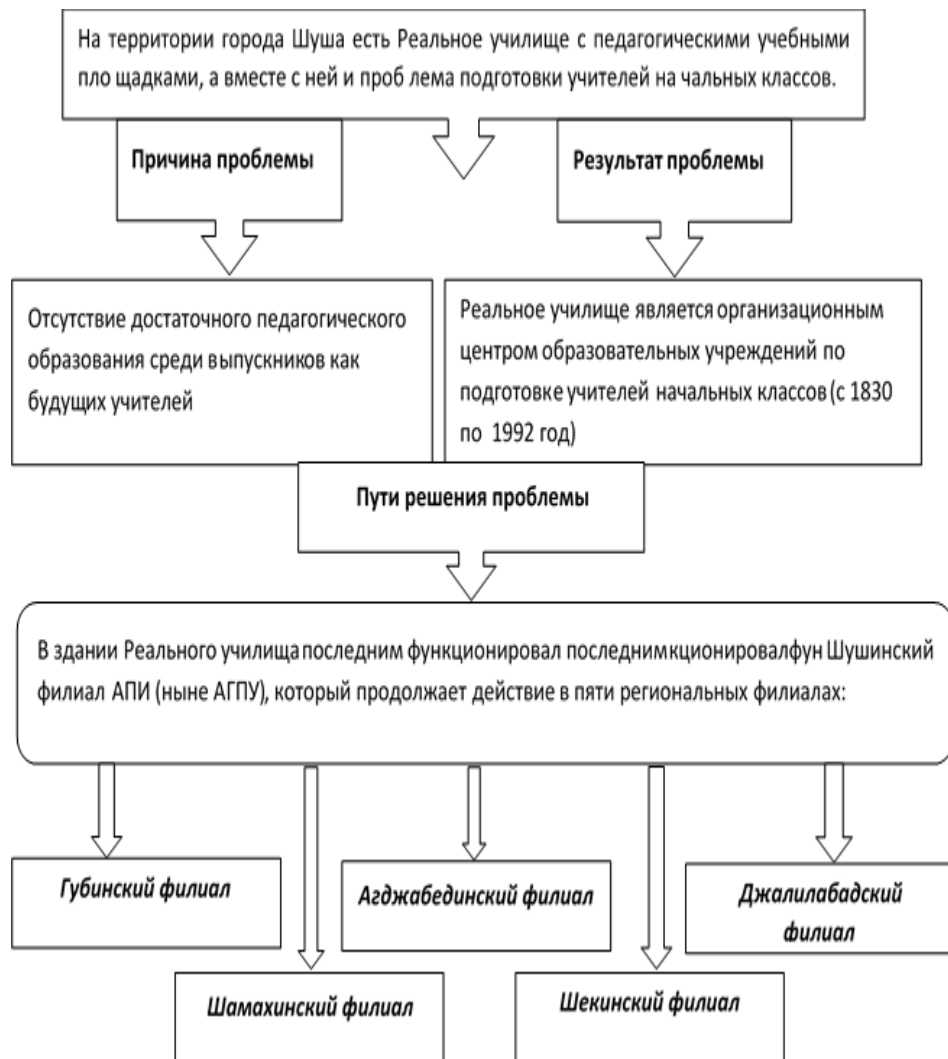
Анализируя первоначальные школы (схема 1), которые в свое время послужили основанием базирования архитектурной структуры здания Реального училища, можно сформулировать очередной научно-теоретический вывод о том, что их общей целью и главной задачей в тот период состояло то, чтобы из числа обучающихся можно было выбирать талантливых и готовить их в будущем как школьных учителей для начальных классов. Для реализации их общей цели и задачи, безусловно, необходимо было наличие определенных социальных, экономических и педагогических условий, под которыми подразумевались значительные по тем временам ежегодные расходы на содержание этих школ и вносили их меценаты, сельские и городские общины. Из этого следует, что для функционирования непрерывного процесса плодотворной подготовки учителей начальных классов того времени обеспечивали именно эти условия.

Схема 1. Последовательность основания здания Реального училища для подготовки педагогических кадров в сфере школьных учителей начальных классов

Первоначальные и основные школы Шуши, сформировавшие базис здания Реального училища для подготовки азербайджанских школьных учителей начальных классов
<p style="text-align: center;"><i>Уездная школа (1830)</i></p> <p>Школа была предназначена специально для обучения деревенских детей.</p>
<p style="text-align: center;"><i>Трехклассная городская школа (1874)</i></p> <p>Педагогический коллектив учебного заведения состоял из выпускников Александровского педагогического института, что привело к значительному улучшению качества образования. Учителя родного языка и шариата набирались из представителей местной интеллигенции и духовенства.</p>
<p style="text-align: center;"><i>Четырехклассная городская школа (1878 / 79)</i></p> <p>В тот период по численности учеников (около 400) Шушинская городская школа вышла на первое место во всей Российской империи.</p>
<p style="text-align: center;"><i>Шестиклассная городская школа (1880 / 1881)</i></p> <p>В тот период Азербайджан входил в состав Российской империи и поэтому занятия проводились сначала на русском языке, потом на русско-азербайджанском или русско-татарском языках. Выпускники школы получали свидетельство о шестиклассном образовании. Выпускники школы также имели возможность повысить уровень знаний в <i>седьмом классе</i>, то есть по окончании выдавался аттестат о начальном образовании и право продолжения обучения в вузах России и Европы.</p>

Из схемы (1) следует, что организация процесса подготовки педагогических кадров в Реальном училище, в основном, была связана с превращением Шуши в один из крупных образовательных центров в этом направлении. Открытие других начальных отечественных школ, как в городах, так и в селах увеличило потребность в педагогических кадрах начальной школы. Это послужило одной из главных причин, чтобы в Реальном училище были открыты педагогические курсы, а выпускники данного училища получали лицензию на преподавание в начальных классах. Данная причина дает основание сделать вывод о том, что актуальность той эпохи в области педагогического образования была обусловлена нехваткой школьных учителей начальной школы в Шуше (схема 2).

Схема 2. Причина проблем. Результат. Пути решения по вопросу нехватки учителей начальной школы в Реальном училище

На современном этапе в вопросе подготовки педагогических кадров наличие сетевой карты страны является обязательным условием. В этом отношении АГПУ (Азербайджанский Государственный Педагогический Университет – ред.) имеет сетевую карту страны, которая интенсивно укрепляет связь филиалов, созданных в малых и средних городах Азербайджанской Республики. Совместная деятельность АГПУ с другими вузами на регио-

нальном, межрегиональном и международном уровнях повышает качество отечественного педагогического образования молодых учителей начальной школы при условии, что:

- сформировано единое образовательное пространство для развития педагогической системы содействия профессиональному развитию молодых учителей;

- используется постоянная образовательная среда для подготовки и реализации проектов, направленных на совершенствование системы поддержки и консультирования молодых учителей в период начинания их педагогической деятельности;

- достигнуты договоренности между участниками совместной деятельности по всем направлениям научного, психологического, профессионального, педагогического, социального консультирования молодых учителей;

- действует совместная система поддержки инициативы и содействия обмену научно-педагогическими идеями и проведения мероприятий: конференций, семинаров, круглых столов, собраний научно-педагогических коллективов и других научных мероприятий, обеспечивающих самосовершенствование молодых учителей;

- создана и постоянно совершенствуется межвузовская система организационно-консультативной деятельности, с помощью которой молодые учителя имеют доступ к индивидуальным и групповым консультациям (в том числе дистанционным) известных ученых, обладающих ценным опытом. В решении задач, возникающих в ходе их научно-исследовательской и преподавательской деятельности:

- совместные усилия по продвижению рецензирования, экспертизы и конкретных рекомендаций по публикациям научных статей молодых учителей;

- созданы совместные структуры для расширения возможностей обмена информацией о передовой научной практике, методах обучения, завершенных научных исследованиях, проблемах и перспективах научных исследований, а также существующих возможностей повышения эффективности исследований по совместной исследовательской деятельности;

- связи с инновационными организациями, заинтересованными в использовании научных результатов, специалистами научных организаций и учеными, в том числе молодыми преподавателями, которые проводят научно-практические семинары по ознакомлению с результатами выполненных научных исследований;

- созданы образовательные сообщества молодых преподавателей и специалистов для решения актуальных научно-педагогических задач вузов.

**Нигяр Мурадова. Проект модели нового здания реального училища:
современное образовательное пространство для подготовки педагогических
кадров начальной школы**

Все это в целом свидетельствует о том, что АГПУ добился больших успехов в сфере подготовки педагогических кадров для отечественной начальной школы. Следовательно, как в свое время, так и в настоящем периоде процесс развития педагогического образования в Азербайджане по подготовке учителей начальных классов носит стабильный характер – постоянно усовершенствуется межвузовская организационно-консультативная система работы в сфере научно-исследовательской и преподавательской деятельности молодых учителей, периодически используется со временное педагогическое пространство для повышения уровня профессионализма у молодых учителей начальных классов, организуется в этом направлении регулярное проведение разнообразных республиканских и международных педагогических конкурсов, гарантирующих повышения у них мотивации в стремлении к новой методике качественного преподавания.

Несомненно, здание Реального училища в Шуше будет восстановлено, вновь возродится, займет свое место в воспитании патриотически настроенных молодых школьных учителей, в развитии современного отечественного педагогического образования. Общественный лидер Гейдар Алиев в своих выступлениях, докладах и речах перед учителями и профессорско-преподавательским составом, учащимися и студентами, учеными, мастерами слов, деятелями культуры не однократно об этом утверждал, что «будучи независимым государством мы строим систему образования по своему желанию. Пользуемся передовым опытом всех стран мира. Считаю, что на имеющемся фундаменте, основе, образование, школа Азербайджана и впредь будут совершенствоваться, развиваться, и дети, молодежь Азербайджана год за годом будут получать более широкое образование» [Aliyev H., 1998]. В связи с этим Президент Азербайджанской Республики, господин Ильхам Алиев подписал Распоряжение о мерах, связанных с проектированием и реставрацией здания Реального училища в городе Шуша. Согласно приказу, в целях проектирования и восстановления здания Шушинского Реального училища в городе Шуша Министерству Образования первоначально было выделено 1 (один) миллион манат из средств, предусмотренных на реконструкцию и восстановление территорий, освобожденных от оккупации в государственный бюджет на 2022 год.

Министерство Образования АР представило видео-ролик архитектурной структуры нового здания современного Реального училища. Отметим, что новое здание Реального училища отображает инновационную образовательную модель, архитектурная структура которой отвечает европейским стандартам с учетом национального менталитета Азербайджана.

Инновационная модель архитектурной структуры нового здания совре-

менного Реального училища имеет педагогический проект по подготовке азербайджанских молодых учителей на международном уровне, приблизительное содержание которого отображается в схеме 3.

Схема 3. Примерные цели и задачи теоретического проекта модели здания применительно к архитектурной конструкции нового современного Реального училища в подготовке педагогических кадров в сфере начальной школы

Проект модели нового здания современного Реального училища	
Главная цель создания современного Реального училища: – привлекать лучших выпускников школ из числа абитуриентов, из которых будут готовить лучших педагогических кадров в сфере начальной школы.	
Задачи деятельности современного Реального училища: 1. Создать образовательную среду, обеспечивающую вовлечение старшеклассников в педагогическую профессию учителей начальных классов. 2. Сформировать устойчивую мотивацию к профессии учителя начальных классов. 3. Дать каждому участнику проекта возможность разработать индивидуальную образовательную траекторию на деятельность учителя начальных классов. 4. Организовать независимую экспертизу программно-методической и другой учебной продукции по реализации данного проекта модели.	
Ожидаемые результаты:	
Результаты обучения:	Показатели качества:
1. Осознанный личностный выбор профессионально-педагогической деятельности в сфере начальной школы.	1. Разработка и составление индивидуальных программ профессионального развития участниками проекта (профессиональные траектории). 2. Положительная динамика профессиональной мотивации участников проекта.

Таким образом, краткий обзор современного состояния и тенденций формирования нового здания Реального училища показывают стратегическую перспективу в области социализации азербайджанской молодежи в

сфере подготовки молодых педагогических кадров во всех направлениях деятельности учителей начальных классов. Это свидетельствует о том, что в здании Реального училища «с самого рождения образования как социальное явление, как неотъемлемая часть человечества стоит на страже его развития и становления. Цивилизация черпает источник своей активности из образования и формируются при его поддержке» [Abbasov Ə., 2021].

Вывод / Nəticə / Conclusion

Обобщая содержание всего вышеизложенного, можно сформулировать очередной научно-теоретический вывод о том, что здание Реального училища носит образовательно-политический характер и национально-стратегическую цель, которая будет соответствовать самым высоким стандартам высшего педагогического образования, превосходить статус лучшего образовательного пространства по качеству подготовки учителей начальных классов отечественных общеобразовательных школ. Следовательно, следует, что новое здание Реального училища как фактор важнейшего современного образовательного пространства отечественного педагогического образования в области начальной школы является инновационной моделью, отождествляющая популярность первой светской школы на Южном Кавказе, которая с момента своего основания внесла неопределимый вклад в развитие азербайджанской культуры, собственно ей принадлежат исключительные заслуги в просвещении азербайджанского народа, его приобщении к науке.

Актуальность проблемы. Вопрос подготовки молодых педагогических кадров, воспитании достойных личностей культуры Азербайджана в новом здании Реального училища является государственной стратегией в современной системе отечественного образования. В соответствии с этим вопрос является актуальным и значимым, особенно, в сфере подготовки молодых учителей начальных классов.

Научная новизна проблемы. Вопрос здания Реального училища рассматривается как предмет научного познания, целью которого является формирование исследовательского взгляда на создание новой современной архитектурной инструкции здания Реального училища, которое в будущем будет работать по усовершенствованной системе подготовки педагогических кадров для отечественных общеобразовательных школ как фактор педагогического образовательного пространства подготовки школьных учителей начальных классов.

Практическая значимость. Полученные результаты по разрешению проблемы в сфере подготовки педагогических кадров начальной школы в новом современном здании Реального училища как полезный педагогический материал отображаются в отечественных научно-педагогических журнальных статьях, которые могут быть использованы в реализации этой сферы.

Использованная литература / İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2021). Ümumi təhsil standartları: tarixilik və müasirlik müstəvisində. Kurikulum, № 4, s.5–15.
2. Cəbrayılöv İ. (2022). Şuşa şəhərinin tarixi və onun tədrisi məsələləri. Elmi əsərlər, № 3, s.136–142.
3. Əhmədov E. (2021). Şuşa – Azərbaycanın tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC.
4. Əhmədov H. (2014). Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, ADPU, Elm və təhsil, 432 s.
5. Qarayeva Z. Mədəniyyət incisi – Şuşa. <https://525.az/news/160096-medeniyyet-incisi-susa>
6. Mahmudov Y., Şükürov K. (2005). Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil”, 380 s.
7. Mikayılova K. (2021). Qarabağda təhsil. Bakı, “Orxan” Nəşriyyat və Poliqrafiya Müəssisəsi, 136 s.
8. Tahirzadə N. (2005). Azərbaycan təhsil tarixi öçerkləri və ilk ali təhsillilərimiz. Bakı, “Nurlan”, 480 s.
9. Dzhurayeva R. (2010). Podgotovka prepodavateley k innovatsionnoy deyatelnosti formirovaniya garmonichno razvitogo pokoleniya v sovremennikh usloviyakh. c.5, Toshkent.
10. Heydar Aliyev. (1998). <https://lib.aliyevheritage.org/ru/3116236.html>
11. İlham Aliyev. (2022). <https://report.az/ru/vnutrennyaya-politika/prezident-ilham-aliev-prinimaet-uchastie-v-molodezhnom-forume>
12. İstoriya Realnogo uchilisha goroda Shusha. Izvestniye lichnosti – prepodavately i vipuskniki, deyateli kulturi. <https://www.trend.az/life/socium/3367189.html>

13. Kadirov Q., Berdibekov P., Atamuradova Z. (2016). Innovatsionniye protsessi v obrazovanii. Molodoy ucheniy, № 1 (105), s. 711–712. URL: <https://mluch.ru/archive/105/24721/>
14. Kuranova T. (2002). Sovershenstvovaniye podgotovki budushego uchitelya nachalnikh klassov k innovatsionnoy deyatel'nosti v sisteme mnogourovneвого obrazovaniya. Obyedinyonniy nauchnyy zhurnal. M.: “Tezarus”, № 33, s.34–37
15. Muradova N. (2015). Teoreticheskaya model raboti po soprovozhdeniyu podgotovki shkol'nogo uchitelya k innovatsionnoy deyatel'nosti. Elmi əsərlər, ARTPI, № 2, s.79–83
16. Muradova N. (2015). Usloviya pyati strategicheskikh napravleniy obrazovaniya i shest osnovnikh metodov pedagogiceskoy ekspertizi v sfere podgotovki pedagogicheskikh kadrov. Elmi əsərlər, (ARTPI), № 1, s.51–56.
17. Savelyev A. (2000). Innovatsionnoye obrazovaniye i nauchniye shkoli. Vestnik visshey shkoli, № 3, s.15–18.
18. Slobodchikov V. (2003). Problemi stanovleniya i razvitiya innovatsionnogo obrazovaniya. Innovatsii v obrazovanii. Moskva, № 2, s.4–28.
19. Stambekova J., Jumabayeva A. (2022). Vazhnost podgotovki budushikh uchiteley nachalnikh klassov k innovatsionnoy deyatel'nosti. VESTNIK, KazNPU im. Abaya, seriya “Pedagogicheskiye nauki”, № 2 (74), s.176–186.
20. Shadrikova V. (2004). Novaya model spetsialista: innovatsionnaya podgotovka i kompetentniy podkhod. Visshee obrazovaniye segodnya, № 8, s. 26–31.
21. Shushinskiye shkoli. https://azertag.az/ru/xeber/SHushinskie_shkoly-1944012
22. Tarita L. (2000). Metodicheskoye soprovozhdeniye innovatsionnikh protsessov v upravlenii rayonnoy obrazovatel'noy sistemoy.

